

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
2021-YL-146

**DOĞU ANADOLU KARASU HAVZASI'NDA TÜRK
HAKİMİYETİNİN SİYASAL, İKTİSADİ VE COĞRAFİ
BİLEŞENLERİ (XI.-XIV. YÜZYILLAR)**

HAZIRLAYAN

Cem İDEM

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN

AYDIN 2021

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

14 / 09 / 2021

Cem İDEM

ÖZET

DOĞU ANADOLU KARASU HAVZASI'NDA TÜRK HAKİMİYETİNİN SİYASAL, İKTİSADİ VE COĞRAFİ BİLEŞENLERİ (XI.-XIV. YÜZYILLAR)

Cem İDEM

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN

2021, XI +98 sayfa

Doğu Anadolu bölgesinin kuzey bölümünü oluşturan Karasu Havzası; fiziki ve coğrafi özellikleriyle zorlu, ancak doğal geçit özelliği gösteren bir yapıdadır. Bu durum; İran, Kafkasya ve Anadolu arasında bağlayıcı mahiyette olmasını sağladığından, Karasu Havzası'nda cereyan eden siyasi hadiseler, burada bulunan siyasi teşekkülleri etkilediği gibi çevresindeki organizasyonları da doğrudan etkisi altına almıştır. Elbette bu durum Karasu Havzası'nın da benzer şekilde etki altında olmasına da sebep olmuştur.

Karasu Havzası'nın tarihin bilinen ilk dönemlerinden beri Anadolu'nun siyasi ve iktisadi gelişiminin önemli bir parçası olduğu muhakkaktır. Ayrıca bölgenin arazi yapısının çoğunlukla yüksek ve engebeli oluşu, Karasu Havzası'na özel bir kültürün oluşmasını sağlamıştır. Bizans İmparatorluğu'nun Ermeni prenslikleri üzerindeki otoritesini sağlamlaştırma girişimleri ve dolayısıyla Bizans-Ermeni ilişkileri, bu anlamda bölgenin kültürel hayatının siyasileşmesi ve bu sürecin hemen ardından Türklerin, Doğu Anadolu ve Karasu Havzası'nda gözükmeleri süreci bölgede yeni bir siyasi tarihin sayfasını aralamıştır.

Saltuklular ve Mengücekliler ile başlayan bu siyasi serüven ile bölgede yeni idari ve iktisadi kurumlar ortaya çıkmıştır. Büyük Selçuklulardan nakledilen idari düzen; Anadolu'da özellikle Türkiye Selçukluları'nın oluşturduğu sistem aracılığıyla, coğrafyanın gerçeklerine göre harmanlanmıştır. Bu harmanlanmış ve kendi içerisinde sentez haline gelmiş olan sistem, Karasu Havzası'nın Türkiye Selçukluları idaresine girmesi ile bu bölgede de tatbik edilmiştir. Köseadağ Savaşı ile Türkiye Selçuklularının bir vasal haline gelişi, Karasu Havzası'nın Moğol hakimiyetine girmesi siyasi tarihini etkilediği gibi iktisadi ve kültürel yapısını da değiştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Erzurum, Karasu, Mengücekliler, Saltuklular, Selçuklular.

ABSTRACT

POLITICAL, ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL COMPONENTS OF TURKISH DOMINATION IN THE 'KARASU' BASIN OF EASTERN ANATOLIA (XI-XIV. CENTURIES)

Cem İDEM

Master Thesis, Department of History

Thesis Advisor: Dr. Instructor Member Kemal Ramazan HAYKIRAN

2021, XI +98pages

The Karasu Basin, which forms the northern part of the Eastern Anatolia region; It is a difficult structure with its physical and geographical features, but it has a natural passage feature. This situation; Since Iran has a binding nature between the Caucasus and Anatolia, the political events that took place in the Karasu Basin not only affected the political organizations in this area, but also directly influenced the organizations around it. Of course, this situation also caused the Karasu Basin to be under the same influence.

It is certain that the Karasu Basin has been an important part of the political and economic development of Anatolia since the earliest known periods of history. In addition, the fact that the land structure of the region is mostly high and rugged has created a culture specific to the Karasu Basin. The attempts of the Byzantine Empire to consolidate its authority over the Armenian principalities, and therefore the Byzantine-Armenian relations, politicized the cultural life of the region in this sense. The process of the Turks appearing in Eastern Anatolia and the Karasu Basin right after this process opened the page of a new political history in the region.

With this political adventure that started with the Saltuks and Mengüceks, new administrative and economic institutions emerged in the region. Administrative order transferred from the Great Seljuks; It was blended according to the realities of the geography, especially through the system created by the Turkish Seljuks in Anatolia. This blended system, which has become a synthesis in itself, has been applied in this region after the Karasu Basin came under the administration of the Turkish Seljuks. The fact that the Turkish Seljuks became a vassal with the Kösedag War, and the entry of the Karasu Basin under the Mongol domination affected its political history as well as changed its economic and cultural structure.

Keywords: Karasu, Erzincan, Erzurum, Mengüceks, Saltuks, Seljuks.

ÖNSÖZ

Anadolu'nun bir Türk vatanı haline gelişinin ilk safhasında, Doğu Anadolu'da yaşanan siyasi ve kültürel dönüşüm önemli bir yer tutmaktadır. Selçuklular ile başlayan ve İlhanlı hakimiyetine kadar kesintisiz olarak devam eden süreç, İlhanlıların Türkiye Selçuklularını bir dominyon haline getirmeleri sonucunda egemen vasfını kaybetmiş olsa da kültürel açıdan yoğunlaşarak devam etmiştir.

“Doğu Anadolu'da Türk Hakimiyetinin Siyasal, İktisadi ve Coğrafi Bileşenleri (XI.-XV. Yüzyıllar)” adlı tez çalışmamız, bölgenin maddi ve manevi anlamda Türkleşmesinin tamamlandığı XI.-XV. Yüzyıllar arasında gerçekleşen siyasi hadiseler ve onların etkisiyle oluşan sosyolojik ortamı ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır. Çalışmamızın içeriği hakkındaki terminolojik ve teknik bilgiler “giriş” bölümünde açıklanmıştır.

Çalışmanın oluşumunda rehberlik eden danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan Haykıran hocama, lisans döneminden bu yana devam eden desteğini tez süreci boyunca esirgemeyen Prof. Dr. Mustafa Daş hocama, çalışmanın seyrinde görüşleriyle yardımcı olan dostum Alperen Arı'ya ve maddi-manevi her açıdan yardımcım olan aileme teşekkürü borç bilirim.

Cem İDEM

2021 - İzmir

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM	4
1. DOĞU ANADOLU KARASU HAVZASI COĞRAFYASI	4
1.1. Karasu Havzası'nın Coğrafi Özellikleri	4
1.2. Karasu Havzası'nın Tarihi Coğrafyası	8
2. BÖLÜM	14
2. XI.-XIV. YY KARASU HAVZASI'NDA SİYASİ HAKİMİYET	14
2.1. Türk Hakimiyeti Öncesi Karasu Havzası	14
2.2. Karasu Havzası Türk Dönemi Siyasi Oluşumlar	28
2.3. Türkiye Selçukluları Döneminde Erzincan ve Erzurum.....	53
2.4. İlhanlılar Döneminde Karasu Havzası.....	61
3. BÖLÜM	70
3. KARASU HAVZASINDA TÜRK HAKİMİYETİNİN İDARİ, İKTİSADİ VE KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ	70
3.1. Beylikler ve Türkiye Selçukluları Döneminde Karasu Havzasında İdari Yapı.....	70

3.2. Beylikler ve Türkiye Selçukluları Döneminde Ekonomik Yaşam	74
3.3. Ticaret ve Mali Durum	77
3.4. XI-XIV. Yüzyıllarda Karasu Havzası'nda Demografik ve Kültürel Dönüşüm.....	80
4. SONUÇ.....	85
5. KAYNAKLAR.....	89
ÖZGEÇMİŞ.....	97

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
E. Ü.	: Ege Üniversitesi
ed.	: Editör
hz.	: Hazırlayan
İ. Ü. E. F.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İ. Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
sad.	: Sadeleştiren
T. A. D.	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TDVİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

T. O. E. M. : Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası

T.T.K. : Türk Tarih Kurumu

vd. : ve devamı

GİRİŞ

Antik dönemden beri pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış, çok sayıda etnik ve dini grubun yaşadığı Doğu Anadolu coğrafyasının Türkler tarafından fethi, Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir. Öyle ki Doğu Anadolu'nun fethi ve burada edinilen tecrübe, Türklerin batıya hareketinin önünü açarak Anadolu'yu vatan haline getirmelerini sağlamıştır. Bizans, Pers ve yerel iktidar odaklarının, Doğu Anadolu üzerindeki uzun süreli etkileri, bölgede birtakım siyasi, sosyal ve iktisadi geleneklerin yerleşmesini sağlamıştır. XI. Yüzyıl'da Türklerin bölgeyi egemenlikleri altına almaları, Türklere özgü özellikleriyle yeni bir sosyal ortamın doğmasına sebep olmuştur. Bu sebeple; iki yüzyıllık bir zaman sürecinde demografik ve kültürel yapısı bir hayli çeşitli olan bu geniş havzanın tamamında Türkler lehine gelişen kültürel ve sosyal dönüşüm yalnızca siyasi-askeri gelişmelerle açıklanamaz.

Doğu Anadolu'da hali hazırda zayıflamış olan Bizans etkisinin Malazgirt Zaferi ile sonlanması ve bölgede Bizans'ın ardılı olacak güçte bir yerel aktörün bulunmaması, Türklerin yalnızca politik olarak değil, demografik ve kültürel olarak da otorite haline gelmelerini sağlamıştır. Bu anlamda Anadolu'nun içerisinde bulunduğu şartların fetih sürecini hızlandırdığını kabul etmek gerekir.¹ Anadolu'da görülen bu çok sesli siyasi ortamda, ekseriyetle Türk gruplarının siyasi hâkimiyet sahibi olmaları da dikkat çekicidir.

Doğu Anadolu'nun Erzurum-Kars Bölümü'nün batısında, Dumlu Dağı'ndan doğan ve geçtiği yerlere hayat veren Karasu Irmağı, Yukarı Fırat Bölümü'nün kuzeybatısının büyük bir kesimini sulayarak, Kemaliye'nin hemen güneyinde Murat Irmağıyla birleşerek ünlü Fırat nehrini oluşturur. Karasu'nun akış güzergâhı itibarıyla güneyinde Palandöken Dağları, Karagöl Dağları, Mercan Dağları ve Munzur Dağları yer alırken, nehrin doğduğu Dumlu Dağı dâhil Kargapazarı Dağları, Otlukbeli Dağları kuzeyi bir duvar gibi kaplar. Dolayısıyla kuzey-güney aksında Karasu Irmağı kapalı bir havza oluşturmaktadır. Bu havza içerisinde Erzurum Ovası, Tercan Ovası ve Erzincan Ovası sulu tarımın yapıldığı, önemli yerleşimlerin bulunduğu sahalardır. Kuzey'de Kop geçidi ve Zigana geçitleriyle Trabzon limanı ile bağlantı sağlayan Karasu Havzası doğu-batı yönünde tarihi İpek Yoluna da güzergâh işlevi görerek Anadolu'nun diğer yöreleriyle hatta uzak Asya ve Avrupa ile ulaşım ve ticaret münasebeti

¹ Tuncer Baykara, (1988) 'Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I – Anadolu'nun İdari Taksimatı', Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 45-46

içerisindedir.

Karasu Havzasıyla birlikte Doğu Anadolu, ilk Eskiçağ Uygarlıklarından beri çeşitli idari birimlere ayrılarak yönetilmiştir. Persler bölgede satraplıklar kurarken, Romalılar eyalet sistemini, Bizans ise Thema teşkilatını esas kılmışlardır. Malazgirt Savaşıyla birlikte Doğu Anadolu'da kalıcı hâkimiyet sağlayan Türklerin idari sistemleri ise daha farklı olmuştur. Doğu Anadolu'nun genelinde önce Bozkır geleneğine uygun siyasi yapılar olan beylikler kuruldu, sonra ise Anadolu Selçuklu devleti gibi merkezi iktidarın güçlü olduğu Türk yönetimi bölgeye hâkim olarak, bir hayli geliştirdiği idari yapısını tesis etti. Bölge tarihi için XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar olan dönem, bu topraklarda demografik ve kültürel dönüşüm için bir kökleşme, tutunma zamanı olmuştur. Bunu başaranlar da ilk Türk beylikleridir. Doğu Anadolu'da Türk hâkimiyetinin tam olarak yerleşmesi ve bu toprakların Türk-İslam yurdu haline dönüşmesi sürecinin geri döndürülemez hale gelmesi ise Türkiye Selçuklu hâkimiyetidir.

Hazırladığımız tez çalışmamızda genelde Doğu Anadolu, özelde ise Karasu Havzası'nda Türk hâkimiyetinin siyasi, iktisadi ve kültürel bileşenlerini incelemeyi amaç edindik. Bu çalışmayı gerçekleştirirken, siyasi-askeri tarihten kopmadan, tarihi coğrafyayı ihmal etmeden, idari, ekonomik ve kültürel yapıyı ortaya çıkarmaya çalıştık. Bu hedef ve amacın yüksek lisans tezine özgün bir nitelik kazandırmış olması şüphesizdir. Bir tarih çalışması olmakla birlikte aynı zamanda tarihi coğrafya, idari-ekonomik nitelik ve kültürel dönüşüm birlikte incelendi.

Üç bölümden oluşan tez çalışmasında ilk bölüm Doğu Anadolu ve Karasu Havzasının tarihi coğrafyasına ayrıldı. İkinci bölümde siyasi-askeri tarih ele alınarak, Türk dönemi öncesi ve bölgede Türk Ortaçağı üzerinde duruldu. Karasu Havzasındaki beylikler; Mengücekliler ve Saltukluların özellikleri, Selçuklu hâkimiyeti ve İlhanlı dönemleri ana başlıklar olarak seçildi. Üçüncü bölümdeyse Türk Ortaçağında, bölgedeki idari yapı, ekonomik yaşam ve kültürel dönüşüm tarihi kaynaklardaki veriler ışığında incelendi.

Tez çalışmamızı gerçekleştirirken, ana kaynaklar ve modern araştırmalardan elde ettiğimiz verileri, tümevarım yöntemiyle analiz etmeye özen gösterildi. Karşılaştırmalı tarih yönetimi de çalışma sürecinde kullandığımız bir diğer metot oldu. Tez çalışmasında incelenen ana kaynaklara gelince en başta Ortaçağ kronikleri: el- Kâmil fi't Tarih (Ebûl-Hasen İzzüddin

Ali b. Esîreddîn Muhammed b. Muhammed eş- Şeybani el – Cezerî).² İbn Bîbî'nin, *El – Evâmîr-ül- Alâiyye fi'l-Umûri'l – Alâiyye* (Selçukname).³ Müstevfi-yi Kazvinî'nin, *Tarih-i Güzide*.⁴ Aksarayî'nin, *Müsâmeret ül- Ahbâr*.⁵ Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Grigor Zeyli.⁶ Süryani Michael Vekayinamesi. Aziz b. Erdeşir-i Estarâbâdî'nin *Bezm u Rezm*.⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin *Tarih-i Cihan-güşa*.⁸ Seyahatnameler: Marco Polo Seyahatnamesi, İbn Battuta Seyahatnamesi, Ruj Gonzales de Clavijo Seyahatnamesi⁹ temel kaynaklarımız olmuştur.

² M. Şemseddin Günaltay, (1991), ‘‘İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler’’, haz. Yüksel Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul, s. 151-163.

³ Özaydın, ‘‘İbn Bîbî’’ s. 380-381.

⁴ Hamdullah Müstevnî-yi Kazvini, (2018) ‘‘Tarih-i Güzide’’, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

⁵ Kerîmüddin Mahmud-î Aksarayî, (2000), ‘‘Müsâmeret-ül Ahbâr’’, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

⁶ Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162), (2000) çev. Hrant D. Andreasyan, notlar. Edouard Dulaurer, M. Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

⁷ Esterabadi, (1990), ‘‘Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)’’ çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, (2013) ‘‘Tarih-i Cihan-güşa’’, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

⁹ Ruj Gonzales de Clavijo, (1993), ‘‘Anadolu, Orta Asya ve Timur (Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve İzlenimleri)’’, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul.

1. BÖLÜM

1. DOĞU ANADOLU KARASU HAVZASI COĞRAFYASI

1.1. Doğu Anadolu'nun Genel Coğrafyası ve Karasu Havzası

Doğu Anadolu bölgesi; coğrafi, jeolojik, doğal ve beşeri özellikleri bakımından, dört bölümde taksim edilmiştir: 1-Yukarı Fırat, 2- Erzurum-Kars, 3-Yukarı Murat-Van, 4-Hakkâri bölümleri. Bu taksimat, I. Coğrafya Kongresi'nde tespit edilmiştir¹⁰. Tezimizde incelediğimiz coğrafi alanı Karasu Havzası olarak belirledik. Fırat'ın ana kolu olması dolayısıyla çoğu zaman gerçek Fırat olarak adlandırılan Karasu, Erzurum ilinden doğmakta ve Kemaliye'nin hemen güneyinde Murat Suyu ile birleşmektedir¹¹. İki ana kısımdan oluşan Karasu Havzası'nın bir parçası Erzurum-Kars Bölümünde kalırken, en büyük parçası Yukarı Fırat bölümündedir. Doğu Anadolu'nun geneli ve komşu bazı yöreler Karasu Havzasını siyasi, askeri, ekonomik ve coğrafi bakımdan etkileyen mücavir alanlar olduğundan öncelikle Doğu Anadolu'yu genel coğrafi özellikleriyle tanımak gerekir.

Doğu Anadolu'nun Erzurum-Kars bölümü, bölgenin kuzeydoğusunda yer alır. Güneyinde Karasu-Aras dağları, kuzeyindeyse Kop, Allahuekber ve Yalnızçam Dağlarıyla çevrilidir. Daha çok dağ ve platolardan oluşan bölümde sert bir karasal iklim hâkimdir. Kışlar uzun, yoğun kar yağışlı, yazlar ise kısa, serin ve yağışlıdır. Bu yüksek yağış seviyesine rağmen ekilmeye ve tarım yapmaya müsait alanlar, mevcut arazinin %5'i kadar olduğundan ve otlakların yayla alanlarının genişliği dolayısıyla tarih boyunca büyük oranda hayvancılığa elverişli bir coğrafya olmuştur.¹² Erzurum, Aşkale, Pasinler, Kağızman ve Iğdır ovaları bölgenin genel özelliklerini bünyesinde barındıran başlıca ovalardır. En çukur saha olması dolayısıyla Iğdır ovasında tahıl, sebze-meyve ve pamuk yetişmektedir. Yüksekliği daha fazla olan diğer ovalardaysa daha çok hububat ürünlerinin tarımı yapılmaktadır. Nüfus yoğunluğu ovaların kenarlarındaki yerleşim yerlerindedir.

Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümü, dağ, ova ve platoların düzenli olarak dağılmadığı alan olarak, coğrafi özellikler bakımından karmaşık bir manzara sunmaktadır. Doğu Anadolu'nun genelinde görülen sert iklimsel özelliklerin daha az hissedildiği bu

¹⁰ Ali Yiğit, (1996), "Türkiye'nin Doğu Bölgelerinin Yeniden Belirlenmesi Hakkında Düşünceler," Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 8, s.361-378.

¹¹ Metin Tuncel, (1993), "Fırat", TDVİA.

¹² İ. Enver Altınlı, (1966) "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi", İ.Ü Fen Fakültesi Jeoloji Enstitüsü, s. 39.

bölümde, yağışlar daha çok ilkbahar aylarında görülmektedir. Kış aylarının tamamına yakınında don görülen bölge, Doğu Anadolu'nun diğer bölümlerine kıyasla daha ılıman bir iklime sahip olduğundan tarihin her döneminde istikrarlı bir nüfus yoğunluğuna sahip olmuştur. Yukarı Fırat; kuzeyde Kelkit Vadisi ve doğu-batı aksında uzanan Divriği (2700m), Munzur ve Mercan Dağları (3450m) ile Cemal Dağı (3280m) tarafından çevrelenmektedir. Batıda Kızıldağ ve Harmancık Dağları bulunmaktadır. Doğuda ise Yukarı Fırat'ı Erzurum-Kars bölümünden karakteristik olarak ayırıştıran başta Kop Dağı (2918m) ve onu takiben Dumanlı ve Bingöl Dağları (2900m) yer almaktadır.¹³ Doğu Anadolu bölgesinin, Karadeniz'den büyük oranda ayırıştığı bu havza Refahiye Dağları vasıtasıyla sınırlanmaktadır. Refahiye Dağları; Kızılırmak havzasının ilk alanlarında yer alan Kızıl Dağ'dan devraldığı şekliyle Karasu arazisinin kuzeyinden devam etmektedir. Erzurum dolaylarında Pasinler Ovası'nda sonlanan dağ şeridi, Kargapazarı, Palandöken ve Kısır Dağları ile bölümün kendi iç sınırlarını düzenleyen bloklar halinde Erzurum-Kars bölümünde seyretmektedir.¹⁴ Güney bölgesinde ise Elazığ ve Malatya (900m) ovaları ile Elbistan ovaları olup, bunlar Yukarı Fırat havzasının yerleşime en elverişli alanlarını oluşturmaktadırlar. Bütünüyle düzgün bir arazi olarak kabul edemeyeceğimiz bu alan Doğu Anadolu'daki nadir orman birikintilerine de komşuluk yapmaktadır. Yukarı Fırat havzasının güney sınırları, Güneydoğu Toroslarının ovalar vasıtasıyla bu alanı sınırlaması sayesinde oluşmaktadır. Bölümün dikkat çeken arazilerinden biri de Keşiş Dağları ve bu dağ şeridinin etkisi altında şekillenen alanlardır. Keşiş Dağları genel olarak sulak olmakla beraber, bu özelliği doruklarında bulunan buzul kaynaklarıyla ilişkilidir. Buna rağmen bu dağların çevrelediği alanlar tarıma elverişli değildir. Yukarı Fırat bölümünün en dikkat çeken karakteristik eserlerinden biri de nehirlerdir. Karasu'nun Erzincan ovasının doğusundan doğarak, Muş ve Bingöl arasından doğan Murat Suyu ile Keban yöresinde birleşmesi, Fırat Nehri meydana getirmektedir. Fırat nehri derin bir boğaz olarak 100 km'lik bir alanda seyretmektedir. Güneye doğru seyreden Fırat Nehri etrafına çeşitli kollar ile ayrılmaktadır.¹⁵ Ancak bu ayrışmalar küçük suyolları ve vadilere paralel olarak akan cılız kaynaklardan ibarettir. Ayrıca yine bu bölgede yer alan Hazar Gölü, önemli su kaynaklarından biridir. Bünyesinde barındırdığı su kaynaklarına rağmen Yukarı Fırat havzası, özellikle, bahsedilen su kaynaklarının bulunduğu arazide tarımsal üretime yardımcı olmamaktadır ve bölümün, genel olarak kuru olduğu söylenebilir. Bunun sebebi genel olarak Doğu Anadolu'da hâkim olan step iklimidir. Yukarı Fırat bölümünün, kuzey

¹³ Tahir Erdoğan Şahin, (2014), 'Hayaşa Bölgesi Tarihi I', Berkant Yayınları, Ankara, s.1.

¹⁴ Hüseyin Saraçoğlu, (1956) 'Doğu Anadolu', Maarif Basımevi, İstanbul, s.18-19.

¹⁵ Füzüzan Kınal, (1987), 'Eski Anadolu Tarihi', Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 6.

alanlarında daha çok hayvancılık tatbik edilirken güney alanlarındaki geniş ovalarda tarımsal üretim söz konusudur. Bölümün genel ticari hacminde doğal olarak tarımsal üretim ağır basmaktadır. Nüfus hareketleri, genel ticari yolların güzergâhında bulunması ve iklimsel olarak ılıman bir havanın hâkim olması bu bölgenin daha hareketli bir arazi olmasını sağlamaktadır. Orta Anadolu ile bağlantı sağlaması sayesinde Yukarı Fırat bölümü, tarih boyunca çeşitli siyasi olayların merkezinde olmuştur.

Doğu Anadolu bölgesinin İran sınırlarını büyük oranda belirleyen Yukarı Murat-Van Bölümü, bölgenin genel karakteristik özelliğinden farklı olmayarak oldukça engebeli ve yüksek bir alandır. Anadolu'nun en yüksek noktası olan Ağrı Dağı'na (5165) da ev sahipliği yapan bölümde ona müteakip, güneybatıda Nemrut dağına kadar devam eden arazide, Tendürek (3542m), Aladağ (3351m) ve Süphan (4058m) dağları bulunmaktadır. Bu dağların istikrarlı olarak seyretmesi, bölümün iki alanda taksim edilmesine sebep olmuştur. Van Gölü'nün kuzeyinde Kuzey Murat yöresi olarak adlandırılan ve büyük oranda ovalardan meydana gelen arazi ile Van Gölü'nü de içine alan dağlardan müteşekkil olan Güneydoğu Van yöresi Yukarı Murat bölümünü oluşturmaktadır. Kuzey Murat yöresi; Van, Muradiye, Havasur, Zilan ve Erciş gibi geniş ve merkezi ovalara ev sahipliği yapmaktadır. Bu ovalar birbirine çeşitli akarsu ve vadilerle bağlanmaktadır.¹⁶ Bu ovaların hemen hepsi birtakım su kaynakları ile desteklenmesi bakımından Kuzey Murat bölümünün ve onun da ötesinde Doğu Anadolu Bölgesi için önemli bir alan oluşturmaktadır. Kuzey Murat, Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer bölümlerine nazaran daha sert bir karasal iklime sahiptir ve bölgenin en az yağış alan bölümüdür. Kuzey Murat bölgesi bu özelliği nedeniyle az miktarda otlak barındırmaktadır. Otlakların yetersizliği hayvancılığın Doğu Anadolu bölgesinin geneline nispeten daha az gelişmesine sebep olmuştur. Yukarı Murat bölümünün Van yöresi ise ortalama yükseklik bakımından 2200-2500 metredir. İklimsel özellikleri itibarıyla Kuzey Murat yöresiyle benzerlik göstermektedir. Yağışın azlığı sebebiyle kurak bir manzara sunan yörede, tarımsal üretim hayvancılığa göre daha geniş bir hacme sahiptir. Van Gölü, sunduğu doğal şartlar sebebiyle komşusu olduğu araziye doğrudan etkisi altına almıştır. Bölümdeki su kaynaklarının büyük bölümü Murat Suyu'ndan beslenerek Van Gölü'ne akmaktadır. Bölümü oluşturan dağların arasından geçen geçitler, ticari güzergah görevi gördüğünden Van yöresi, tarihi ticaret yollarının kavşaklarından biri haline gelmiştir. Bünyesinde barındırdığı bu doğal yollar, İran ve Batı Anadolu'yu birbirine bağlaması bakımından önemli işlev görmektedir.

¹⁶ Erol Keleş, (2017), ‘İlhanlılar Döneminde Van Gölü Havzası’, Doktora Tezi, Malatya, s.2.

Hakkari Bölümü, Doğu Anadolu bölgesinin güneyinde, dar geçit ve derin boğazlarla örtülü dağlık bir alanı kapsamaktadır. Bölgenin diğer bölümlerine nazaran daha az ovaya sahiptir. Engebeli coğrafyası ile ulaşım açısından tarihin her döneminde zorlu bir arazi olsa da sahip olduğu geçitler sebebiyle jeostratejik olarak önemli işlev görmüştür. Bu özellikleri sebebiyle nüfus yoğunluğunun düşük olduğu bölümde, yerleşime uygun alanlar genellikle az sayıdaki ovalar çevresinde gelişmektedir. Karasal iklime sahip olan Hakkari Bölümü'nde kış aylarında sert bir hava hakim iken yaz ayları oldukça kurak bir hava hüküm sürmektedir. Güneydoğu Torosları'nın etkisiyle oluşan dağ sıralarının etkisinde olan bölümde, Hakkari Dağları ve takiben Uludoruk (4710m) ve Buzul Dağları (4136m) bulunmaktadır. İran sınırında bulunan Yüksekova, adından da anlaşılacağı üzere oldukça yüksek bir alanda (2000m) olup, ayrıca bölümün en büyük ovasıdır. Bölüm su kaynakları bakımından zengin olmamakla beraber, doruklarda bulunan buzul suları ve dağlardan toplanan su kesitleri arazinin az sayıdaki kaynakları arasındadır. Hakkari bölümünün, yerleşim haritasını şekillendirmesi bakımından önemli olan bir alan da Güney arazilerinde bulunan sıradağlardır. Dicle Boğazını takiben çeşitli küçük su kaynaklarına paralel olarak seyreden sıradağlar, sırasıyla Cudi Dağı (2089m), Eğridağ, Şeyhomer Dağı ve sarp bir sırt olarak yükselen Derşev Dağı'ndan müteşekkildir.¹⁷ Dicle Boğazı ile Botan Suyu arasında kalan bu bölge dağ şeritlerinin arasında küçük düzlükler bulundurması sebebiyle yerleşim açısından nispeten elverişli arazilerdir. Şırnak ve Eruh yerleşimlerinin bu bahsettiğimiz alanda bulunmaları bir tesadüf olmamakla beraber, arazi düşük seviyede tarımsal üretime müsaittir. Beytüşşebap ve Çölemerik yörelerini şekillendiren Herakol Dağı, Hakkâri Bölümü'nün dikkat çeken alanlarından bir diğeridir. Herakol Dağı'na paralel olarak süren su kaynakları Beytüşşebap yerleşiminden itibaren 2500 m'nin altında seyretmemektedir. Bu yüksek dağlar, Kara Dağı (3700m) ile doruk noktasına ulaşmaktadır. Bu sıradağların oluşturduğu arazi, genel anlamda düzgün yaylalardan müteşekkil olup Zap Suyu ile birleşmektedir. Hayvancılığa müsait bir bitki örtüsünün süslediği geniş alan, genellikle göçebe kitlelerin uğrak yerlerinden biri halindedir.¹⁸ Kuzeyde, Pervari Çayı ve bağlı arazilerini de kapsayan bir alan ile Van Gölü'ne kadar süregelen Hakkâri bölümü, yer şekillerinin emrettiği şekliyle yoğun nüfus yerleşimlerine müsait olmayan bir alandır. Bu sebeple, Doğu Anadolu Bölgesi'nin güney sınırlarını belirlemesi ve İran Dağları ile olan irtibatı sebebiyle stratejik geçit güzergâhlarından biri olmanın ötesine geçememiştir.

¹⁷ Saraçoğlu, (1956) s.90.

¹⁸ Saraçoğlu, (1956) s.93.

Doğu Anadolu Karasu havzası, Erzurum ili Dumlu Dağı'ndan doğan Karasu, Gürcü boğazını aşarak Erzurum ovasını sular ve ovanın batı yönünde bitiminde Serçeme çayını bünyesine katar. Aşkale'den sonra dar ve derin boğazları kat eder. Keskin dirsekler yaptığı Aşkale ile Tercan arasındaki kesiminde önce güneye, sonra da tekrar batıya yönelir. Bu arada Palandöken Dağından gelen Tuzla deresi Karasu ile birleşir. Buradan dar ve derin bir boğaz olan Sansa Boğazı üzerinden Erzincan Ovasına ulaşan Karasu, bu ovaya hayat verir. Kemah Boğazı ve sonrasında Kemah ile İliç arasındaki Atma Boğazına giren Karasu, bu iki boğazda yüksekliği yüzlerce metre olan ve dik duvarı andıran kayalıklar arasında akar. İliç'in batısında sert bir dirsekle güneye döner ve bu dönemeç yerinde de Divriği istikametinden gelen Çaltı suyu (Ortaçağ kaynaklarında Nehrü Abrık) Karasu ile birleşir. Burada Karasu nehri, dar ve kenarları son derece dik olan Sandık Boğazı içinde akarak Kemaliye (Eğin) önlerine gelir. Kemaliye sınırları içinde Miran suyu ve Kadıgözü suyunu bünyesine katar. Daha güneyde sağ taraftan gelen Arapkir suyunu aldıktan sonra Keban kasabası yakınlarında Murat Suyu ile birleşerek Fırat nehrini oluşturur.

1.2. Karasu Havzası'nın Tarihi Coğrafyası

Karasu Irmağı tarihin en eski dönemlerinden, özellikle ilk Tunç çağından itibaren Erzurum, Tercan ve Erzincan'da doğmuş olan kültür ve medeniyetlerin gelişmesinde son derece etkili olmuştur. Doğu Anadolu'nun dağlık ve sert iklim şartlarından farklı olarak Karasu Havzası'nın Erzurum, Erzincan ve Tercan ovalarının bereketli toprakları, önemli yol şebekelerinin bulunması, ikliminin tarım ve hayvancılığa müsait olması ve önemli su kaynaklarına sahip olması, bu havzayı eski çağlardan bugüne cazip bir yerleşim merkezi yapmıştır. Karasu Havzası'nda Geç Kalkolitik ve Tunç çağı boyunca Karaz Kültürü hâkim olmuştur¹⁹. Bu dönemlerde Doğu Anadolu'da etkin olan Hurriler, Karasu Havzasında da varlık gösterdiler²⁰. M. Ö. II. Bin yılının ilk yarısından itibaren bölgede Azzi-Hayasa krallığının hâkim olduğu Hitit yazılı belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu krallığın egemenlik alanı; kuzeyde Suşehri'nden Bayburt'a, güneyde Fırat'ın batı dirseğinden başlayarak Çemişkezek'ten Bingöl'e kadar uzanmaktaydı. Güneydeki doğal sınırı Murat Irmağı, kuzeydeki doğal sınırı ise Gümüşhane-Soğanlı dağlarıdır. Kuzeyde Kelkit vadisi, kuzeybatıda Şebinkarahisar'ın doğusu, batıda İmranlı ve Kuruçay, kuzeydoğuda sınır konumunda Bayburt, doğuda Kopdağı, güneydoğuda Bingöl dağlık sahalar Azzi-Hayasa ülkesinin

¹⁹ Veli Ünsal, (2006), "Karaz Kültürünün Kuzey Sınırları", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 16, s. 127

²⁰ Ali Bingöl, (2013), "Hurrilerin Siyasi Organizasyonları", Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 16, Sayı 1, s. 115-134.

içindedir²¹. Hititler, Kralları Şuppiluliuma döneminde, M.Ö. 1337’de Azzi-Hayasalıları mağlup ederek Erzurum da dâhil Karasu Havzasına egemen oldular²². Araştırmacılar Hititlerin bölgede askeri-siyasi hâkimiyet kurmalarına rağmen kalıcı bir etki bırakmadıkları konusunda hemfikirdirler.

Eskiçağ uygarlıklarından Urartular ise Karasu Havzası’nda oldukça iz bırakmışlardır. M. Ö. 900’lerde kurulan Urartular, Urmiye Gölü’nden Erzincan’ın batısına, Erzurum dâhil Kafkasların güneyi ve Doğu Karadeniz’den Suriye’nin kuzeyine kadar yayıldılar. Urartu Devleti, Erzincan ve çevresindeki hâkimiyeti güçlendirmek ve kalıcı kılmak için imar faaliyetlerine girişmiştir. Erzincan merkeze yakın bir mesafede bulunan Altın-tepe Urartu’nun kuzey, kuzeybatı bölgesindeki en önemli savunma ve yönetim merkezi olmuştur²³. Asurların ve İskitlerin saldırılarıyla Urartular tarih sahnesinden çekildiler. Doğu Anadolu yaklaşık otuz yıl kadar İskit egemenliğinde kaldı. Daha sonraki süreçte, Doğu Anadolu’ya Medler hâkim oldular. Anadolu’nun tamamına sahip olmak için Lidyalılarla savaşan Medler M. Ö. 585, Kızılırmak sınır olmak üzere barış anlaşması yaptılar. Karasu Havzası ve Doğu Anadolu’daki Med egemenliği, Perslerin bölgeye hâkim olmalarına kadar devam etti. M. Ö. 550’de Ahameniş hanedanı mensubu Büyük Kyros’un liderliğinde birleşen Persler kısa sürede Med egemenliğine son verdiler. İşte bu dönemlerde Doğu Anadolu tarihinin önemli aktörlerinden Ermeniler tarih sahnesinde görünmektedir.

Persler; Kralları, II. Kyros’tan itibaren, ülke topraklarını Satraplık denilen eyaletlere bölerek, daha iyi yönetmek istediler²⁴. Kurulan bu satraplıklardan birinin adı Armenia idi. Armenia ve Ermeni adı ilk defa Pers kralı Darius’un (M.Ö. 522-486), Eski Persçe, Elamca ve Babilce olarak yazılan üç dilli Bisutun yazıtında geçmektedir²⁵:

“Ben Darius büyük kral, kralların kralı Perslerin kralı, halkların kralı, Viştapa’nın oğlu, Arsames’in torunu, Akamenid (...). Ahura Mazda sayesinde onların kralyım. Persler, Elamlılar, Babiller, Asurlar, Araplar, Mısırlılar, denizden gelenler, Lydialılar, Medler, Ermeniler, Kapadokialılar, Partlar, Drangianlar, Aryanlar, Karasmionlar, Baktriyalılar,

²¹ Tahir Erdoğan Şahin, (2017), ‘Erzincan: Yukarı Ülke’nin Kadim Cenneti’ s. 21.

²² M. Pehlivan, (1991) Daya(e)ni/Diau(e)hi, Erzurum, s. 28 v.d.

²³ Tahsin Özgüç, (1961), “Altın-tepe Kazıları-Excavations at Altın-tepe”, Belleten 98, s.253- 267.

²⁴ M. Ali Kaya, (2018), “Anadolu’da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı”, CEDRUS, c. 6, s. 159-179.

²⁵ Alpaslan Ceylan, (2015), “Ermenilerin Anadolu’daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, c. 5, Sayı 10, Temmuz, s. 5.

Sadgianlılar, Gandharianlar, İskitler, Sattagidianlar, Arakhosienler, Masienler (...)"

Antikçağın en ünlü tarihçisi ve "Tarihin Babası" olarak anılan Herodotos (M.Ö. yaklaşık 484-424) ünlü eseri Historia'da Armenia için şunları söylemektedir²⁶:

"Ama benim gözümde bu ülkenin, kentin kendisinden sonra en şaşılacak şeyi şu anlatacağım şeydir. Babil'e gitmek için ırmağı inen kayıklar yuvarlaktır ve deriden yapılmışlardır. Asurya'nın üst yanına düşen Armenia'da söğüt ağaçları kesip gemiler için kaburga çatalı yaparlar... Babil'e varırlar, taşıdıkları öteberi malları satarlar, sonra bağıra çağıra geminin tahtalarını ve samanını da satarlar; sonra derileri eşeklerin sırtına vurup, Armenia'ya dönerler. Zira ırmağı ters yönde çıkmak düşünülmez, akıntı buna elvermez, zaten gemileri tahtadan değil de deriden yapmalarının nedeni budur. Armenia'ya vardıkları zaman aynı şekilde başka gemiler yaparlar."

Herodotos, Fırat Irmağı'nın Armenia'yla Kilikia arasındaki sınırı oluşturduğunu, Dicle'nin bir kolunun ise Armenia'dan doğduğunu belirtmektedir:

"...Oradan öte, Kilikia içerisinde geçilecek yol üç konak, on beş buçuk parasangdır. Kilikia ve Armenia arasında sınır, içinde gemilerin yüzebileceği bir ırmaktır ki, adı Fırat'tır. Armenia içinde her biri bir garnizonla tutulan on beş konaklık yol vardır, elli altı buçuk parasang tutar. Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği dört ırmak sular; bunlar geçilmeden gidilemez. Birincisi Dicle'dir, ikinci ve üçüncüsü aynı yerden çıkmadıkları ve bir tek ırmak olmadıkları halde aynı adı taşırlar. Birincisi Armenia'dan, öbürü Matienlerin ülkesinden gelir. Dördüncüsünün adı Gyndes'dir."

Yine Herodotos Ermenilerin ataları ve geldikleri coğrafya ile de ilgili bilgi sunmaktadır²⁷:

"Frigialıların donanımları Paflagonialılarınkine çok benziyordu, ama küçük değişiklikleri vardı. Makedonyalılara göre Frigialılar, Avrupa'da oturdukları zaman Bryh adını taşıyorlardı ve onların komşularıydılar, Asya'ya geçtikten sonra yurtları ile birlikte adları da değişmiştir. Phrygia kolonları olan Ermeniler, Frigialılar gibi giyiniyorlardı. Bunlar da Frigialılar gibi, Darius'un kızlarından biriyle evlenmiş olan Artokhmes'in buyruğu altındaydılar." Görüldüğü üzere tarihin babası Ermenileri, Friglerin bir kolu olarak

²⁶ Herodotos, (1983), "Herodot Tarihi", çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, s. 194.

²⁷ Herodotos, (1983), a.g.e., s. 73.

göstermektedir.

Doğu Anadolu için bir diğer önemli Antikçağ kaynağı da Ksenophon'un (M.Ö. 430-355) Anabasis (Onbinlerin Dönüşü) adlı eseridir. Ksenophon, Batı Anadolu satrapı olan Kyros'un ağabeyi Pers kralı II. Artakserkses'i devirmek için yaptığı sefere katılmıştır. Ksenophon, M.Ö. 401 yılında Kunaksa'da yapılan savaşta Kyros'un yenilgiye uğrayıp ölmesinden sonra Yunan paralı askerlerinin başına geçmiş, onları komuta ederek Trakya'ya dönmelerini sağlamıştır. Ksenophon olayların geçtiği Anadolu coğrafyasını, yaşayan halkları ve bu halkların gelenek ve göreneklerini kitabında kaydetmiştir. Eserde söz konusu edilen coğrafyalar arasında Armenia bulunmaktadır. Yazar Armenia için şu tespitlerde bulunmuştur²⁸:

“Yunanlılar o günde, Kentrites (Botan Çayı) ırmağının aştığı ovaya hakim köylerde açık ordugah kurdular; iki yüz ayak genişliğinde olan bu ırmak, Armenia'yı Karduklar ülkesinden ayırır...”

Ksenophon eserinde Armenia'nın doğu ve batı olmak üzere iki parçadan oluştuğunu söylüyor²⁹:

“... Oradan üç günde on fersenk yol alıp küçük ama güzel bir ırmak olan Teleboas'ın kıyılarına vardılar. Irmak kıyılarında pek çok köy vardı. Bu bölgeye Batı Armenia adı veriyorlardı.”

Antik dönemin coğrafyacısı Amasyalı Strabon (M.Ö. 64 – M.S. 21), Geographika (Coğrafya) adlı eserinde, Armenia'nın sınırlarını şöyle belirliyor³⁰:

Armenia'nın doğusunda Media, batısında Kappadokia, kuzeyinde Kolkhis ve Iberia, güneyinde ise Syria yer almaktadır. Strabon da Armenia'yı Büyük ve Küçük Armenia olmak üzere ikiye ayırır³¹:

“... Bu kalelerin en önemlileri şunlardır: Hydar, Basgoidariza ve Sinoria Büyük Armenia sınırlarına yakındı” Strabon, Büyük Armenia ile Küçük Armenia'yı Fırat Nehri'nin ayırdığını da ifade etmektedir . “... Mithradates Pontos krallığının bu en uç

²⁸ Ksenophon, (1984), ‘‘Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)’’, İstanbul, IV-III.

²⁹ Ksenophon, age., IV-IV.

³⁰ Strabon, (1975), ‘‘Geographika’’, Paris, XII-XIII-XIV, s. 233

³¹ Strabon, age., XII, 28.

kısımlarına kaçmış ve Akilisenê'de (yakınında Akilisene'yi Küçük Armenia'dan ayıran Euphrates....”

Armenia, adının coğrafi bir isim olduğunu Antikçağın bu kayıtları göstermektedir. Bu coğrafyada M.Ö. II. binde Hurriler, I. binde Urartular yaşamışlardır. Bu dönemin hiçbir belgesinde Ermenilerden bahsedilmemektedir. Ermenilerin adını ilk defa M.Ö. 6. yüzyılda Darius Yazıtı'nda gördüğümüzü ifade etmiştik. Dolayısıyla Ermeni adını daha eskiye götürmek mümkün değildir. Armenia adı Ermenileri temsil etseydi Ermenilerin kendilerine “Armen” demeleri gerekirdi. Yani Armenia, Armenlerden gelmeliydi. Oysaki Ermeniler kendilerine “Haikh” (tekil olarak Hai – Hay) demişlerdir. Bu coğrafya tarih boyunca, çok sayıda etnik grubun yaşadığı topraklardır. Ünlü coğrafyacı Strabon'da yukarıda açık bir şekilde ifade ettiğimiz gibi bölgenin adını coğrafi bir bölge adı olarak kullanmıştır. Herodotos ise Ermenileri, Frigler'in bir kolu olarak görmekte, onlar gibi giyinip, onlar gibi hareket ettiklerini söylemektedir. Karst ise, Ermeni kabilelerinin bir zamanlar Kuzey Ege'de, Yunanistan'da, Tesalya'nın kuzeyinde Illyria bölgesinde oturduklarını ve buranın yerli halkı olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Ermeniler, Frig-Trak kabilelerine mensup göçebe kabileler olarak yaşamışlar ve vatanları olan Illyria'dan doğuya doğru göç etmek zorunda kalmışlardır³².

Karasu Havzası da dahil olmak üzere Doğu Anadolu'da “Armenia” adının idari-coğrafi bir ad olarak kullanımı Romalılar ve Bizanslılar döneminde de devam ettirildi. Bizans döneminde Armeniakon Themasının kurulmasından ilerde bahsedilecektir. Armenia kelimesinin coğrafi bir adlandırma olarak “Yukarı ülke, memleket” anlamına geldiği bilinen bir husustur. İdeolojik ve siyasi gelişmelere bağlı olarak Ermenilerin ve batılı araştırmacıların bu adlandırmayı Ermeni milletiyle ilişkilendirip, “milli” bir nitelik vermeleri tarihi kayıtlar ve gerçeklerle örtüşmez.

VII. Yüzyılda gelişen İslam fetihleriyle Erzurum dahil olmak üzere, Diyar-ı Bekr'in ve Van Gölü'nün kuzeyine Müslümanlar, Ermeniye adını verdiler. Anadolu'nun Türk Ortaçağındaysa (ileride açıklandığı üzere) Türkler Erzurum ve Erzincan'ı yani Karasu Havzasını Anadolu arazisi olarak gördüler. Ermen adıyla Selçuklularca sadece Van Gölü'nün kuzeyi için kullanıldı. Nitekim bu bölgede hâkim olan emirlere Armenşahlar adı verilmiştir. Selçuklu ülkesinin ve Doğu Anadolu'nun Moğol hakimiyetine girmesinden sonra, XIV.

³² Josef Karst, (1992), “Die Vorgeschichtlichen Mittelmeervölker”, Heidelberg, 1931; Daha fazlası için bk. Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, s. 43 vd.

yüzyıla kadar bölge için farklı adlar da kullanılmıştır. Takvîmü'l-Buldân'da Erzurum şehri, İlhanlı hakimiyeti altında, (XIV. yüzyılın ilk çeyreği) “Bilâd-ı Rum” un Doğu'daki son sınırında mühim bir kent olarak kaydedilmiştir³³. Nuzhetü'l-Kulûb'da (XIV. yüzyılın ilk yarısı), dört bölgeye ayrılan İlhanlı Devleti'nin batı kısmında “Memâlik-i Rum” bölgesindeki kentlerden biri de Erzurum'dur³⁴. 1350 yılına ait Risâle-i Felekiyye isimli anonim eserde, üç bölgeye ayrılan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun “el-Vastâniye” (orta memleketler) bölgesi arasında Erzincan ve Erzurum da yer alır³⁵. Alâî Tebrizî'nin Saadetnâme isimli İlhanlı malî sistemi hakkında yazdığı esere göre ise XIV. yüzyılın ortalarında beş bölgeye ayrılan Anadolu'nun “Vilâyet-i Vustaniye” bölgesi sınırları içinde “Etrâk-i Vilâyet-i Erzen-i Rum” adıyla geçer³⁶. Görüldüğü üzere tarihi kayıtlarda Armenia / Ermeniye adı XIV ve XV. Yüzyıllarda unutulmuştur.

XIV. Yüzyılın sonu XV. Yüzyılda Doğu Anadolu'da özellikle Batılı kaynaklarda Türkmenia adıyla karşılaşıyoruz. Zira bu yöreler Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin yurdu haline gelmiştir³⁷.

³³ Ebû'l-Fidâ 49; Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına, s. 69.

³⁴ Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvîni, s. 94.

³⁵ T. Baykara, a.g.e., s. 76.

³⁶ Z. V. Togan, Moğollar Devrinde Anadolu'nun, s. 33.

³⁷ T. Baykara, “Türkmenia-Türkmen Ülkesi”, Atsız Armağanı, İstanbul 1976, s. 61-66.

2. BÖLÜM

2. XI – XIV. YY DOĞU ANADOLU KARASU HAVZASI'NDA SİYASİ HÂKİMİYET

2.1. Türk Hakimiyeti Öncesi Doğu Anadolu Karasu Havzası

Herakleios tahta geçtiği sırada Bizans'ın içinde bulunduğu idari ve iktisadi bunalım, ordunun ekseriyetle ücretli birliklerden kurulması sebebiyle, askeri krizi de beraberinde getirmişti. İmparatorluğun Balkanlar ve doğu sınırlarında sürekli olarak mağlup edilmesi, devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durumun en somut göstergesiydi. Sasanilerin; Doğu Anadolu'nun büyük bölümünü ele geçirdikten sonra güneyde Suriye topraklarını takiben Kudüs'ü işgal etmeleri Anadolu'nun korumasız kaldığına işaret etti.³⁸ Bazı Sasani birliklerinin Anadolu'nun içlerine kadar yağmalarda bulunması doğu toprakları için durumun vehametini artırıyordu.³⁹ Sasanilerin Anadolu içlerindeki hareketleri elbette bu toprakların Bizans egemenliğinden çıktığı anlamına gelmemektedir. Zira; Sasaniler buradaki askeri hamleleri ve yağma girişimlerinden sonra kendi doğal sınırlarına geri çekiliyorlardı.⁴⁰ Ancak bu akınlar, Doğu Anadolu'da Bizans varlığının büyük oranda zayıfladığının habercisiydi. Ayrıca, Avarlar ile ortak hareket eden Bulgar güçlerinin Balkanlara hakim oluşu ve bunu yaparken karşılarında ciddi bir Bizans birliğinin görünmemesi imparatorluğun, varlığının tehlikede olduğunu gösteriyordu. Avar akınları oldukça şiddetliydi ancak onlar konargöçer karakterleri icabınca bölgeye yerleşmiyorlardı. Bulgarlar ise çiftçi olduklarından Balkanlar gibi verimli bir araziye yağma ettikten sonra Bizans güçlerine öylece terkedemezlerdi. Öyle ki Heraklious bu dönemde imparatorluk merkezini Kartaca'ya nakletmeyi dahi düşünmüştü. Mevcut durumun Bizans tarihinde sıkça görülen, iktidar krizleriyle gelen toprak kayıpları ve mağlubiyetlerden ziyade bir varoluş mücadelesi haline geldiği anlaşılmaktadır. Heraklious gibi hem askeri hem siyasi gelenek ile beslenmiş bir imparatorun Bizans başkentini Kuzey Afrika topraklarına nakletmeyi düşünmesi ancak bu şekilde açıklanabilir. Heraklious; devletin idari işleyişini durduran bu kaos halini ortadan kaldırabilmek adına çeşitli gelir kaynakları yaratmaya çalışsa da bunalım yalnız devlet için değildi. Halkın vergi ödeyecek gücü olmadığı gibi imparatoru destekleyen büyük ailelerin yardımları, devletin içinde

³⁸ George Ostrogorsky, (1986) ‘‘Bizans Devleti Tarihi’’, çev. Fikret Işıltan, TTK Basımevi Ankara, s.86. vd; Işın Demirkent, (1998) ‘‘Heraklious’’, DİA, XVII, İstanbul, s.210.

³⁹ Mesudi, (2004) ‘‘Muruc ez-Zeheb’’ çev. Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul, s. 170.

⁴⁰ Radi Dikici, (2007) ‘‘Şu Bizim Bizans’’, Remzi Kitabevi, İstanbul, s.138.

bulunduğu vaziyeti değiştirecek kadar büyük olamazdı.⁴¹

Heraklios, köklü birtakım reform girişimlerinde bulunarak Bizans topraklarını thema adı verilen askeri bölgelere ayırdı. Kolordu anlamına gelen thema, Grekçe kökenli olup ilk anlamı itibariyle askeri birliği tarif etmek için kullanılmıştır. Heraklios döneminden sonra kelime, kolorduların yerleştirildiği bölgenin kendisini ifade edecek şekilde gelişmiştir.⁴² Böylece imparatorluk, Diokletianus döneminde oluşturulan geleneksel sistemi terkederek, yeni düzene geçmiş oluyordu. İmparator Mavrikios döneminde oluşturulan eksarhlık sistemi, buldukları bölgeler açısından önemli işlevler görebilecek Ravenna ve Kartaca bölgelerinde uygulanmıştı. Kartaca ve Roma'yı çevreleyen alanların genel koruması adına işletilen bu sistemin, Heraklios döneminde bütün Anadolu toprakları için tatbik edildiği anlaşılmaktadır.⁴³ Thema sistemi askeri organizasyonlar için bir düzen sağladığı gibi aynı zamanda ordunun teşekkülünü de kolaylaştırmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun gelenekselleşen paralı asker uygulaması; iktisadi olarak büyük yük olduğu gibi askeri açıdan da güven vermemekteydi. Bizans askeri geleneğinin dışında kalan bu birlikler, ordunun genel disiplinini bozmakla kalmıyor, aldıkları ücret dışında imparatorlukla doğrudan bir ilişkilerinin olmaması sebebiyle başarısızlık durumunda muhattap alınamıyorlardı. Thema sistemi yerli ordular kurabilme imkanını yakalayan imparatorluk, askeri anlamda istikrara da kavuşmuş oluyordu. Buradan Bizans ordularının, bahsedilen bölgelerdeki halk tarafından kurulduğu anlaşılmamalıdır. Ostrogorsky eserinde orduların az sayıdaki köylü ve çiftçilerden devşirilen askerlerle desteklendiğini belirtmektedir.⁴⁴ Mevcut Bizans ordularının belirlenen bölgelere iskan ile arazilerin orduların iâşesine tahsis edilmesi şeklinde tatbik edilen düzende iâşe; themanın sınırları içerisindeki yerleşim birimlerinden çeşitli usullerle sağlanıyor, böylece ordunun donatılması giderleri de büyük oranda azaltılmış oluyordu. Thema sistemine göre, Anadolu toprakları; Opsikion, Armeniakon, Anatolikon ve Karabisian şeklinde dört bölgede belirlenmiştir. Sinop'tan Tarsus'un kuzeyine yani güneyde Toroslara kadar olan bölgenin doğusunda Sasani sınırına kadar olan arazinin tamamında Armeniakon, doğuda Kastamonu'dan Tuz Gölü'ne kadar çekilen hat ile batıda Çanakkale Boğazı'nı ve Güney Marmara'yı içine alan bölgede Opsikion, güneyde Antalya'yı da kapsayan denizel bölgede Karabisian ve İç Anadolu'nun batı kesimlerinde Anatolikon, themaların idari kontrol

⁴¹ Burcu Karakuş, (2018) 'İmparator Heraklios Döneminde Bizans (610-641)', Yüksek Lisans Tezi, Van, s.46.

⁴² Ostrogorsky, (1986) s.90.

⁴³ Murat Keçiş-Cüneyt Güneş, (2018) 'Bizans'ın Anadolu'daki Yeni Düzeni:Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler'', Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, Güz, cilt.19, sayı:43,s.102.

⁴⁴ George Ostrogorsky, (1986), s.91.

sınırlarını belirlemektedir.⁴⁵

Çalışma konumuzun belirlenen sınırları içerisinde bulunması bakımından üzerinde duracağımız thema Armeniakon olacaktır. Doğu Anadolu bölgesinin Bizans topraklarını kapsayan bölümde oluşturulan Armeniakon teması, kabaca Bizans Ermenistan'ı olarak tarif edilen araziye karşılık gelmektedir. İmparatorluğun doğu ve kuzeydoğu topraklarının korunması amacıyla oluşturulan thema, Sasani saldırıları ile doğrudan muhattap olan ve doğu sınırını belirleyen thema olması bakımından ayrıca önem taşımaktadır.

621 yılının başlarında Doğu sınırlarındaki hakimiyeti güçlendirmek ve Anadolu'nun güvenliğini sağlamak amacıyla Philippikos komutasındaki Bizans orduları doğuya hareket etti. Ermenistan'ın merkezine ulaşıldığında burada Pers ordusunun konumu ve kabiliyeti hesap edilse de çatışmaya girilmedi. Bölgenin genel vaziyeti hakkında bilgi topladıkları bir keşif hareketi haline dönüşen⁴⁶ bu askeri organizasyondan hemen sonra Heraklios, Konstantinopolis'te düzenlenen büyük törenler sonrasında Anadolu'ya geçerek bahsedilen bölgeye intikal etti. Sasani istilalarının Anadolu içlerine kadar ilerlemiş olması sebebiyle bu dönemde Bizans-Sasani sınırlarının tam olarak nerelerde belirlendiği bilinmemektedir. Heraklios'un Ermenistan bölgesinden başlattığı saldırı Doğu Anadolu'nun stratejik alanlarını tutan Sasani ordusunun arkadan sarılmasına sebep oldu. Buradan anlaşılmaktadır ki Sasaniler, Bizans ordularının Anatolikon bölgesinden geleceğini umuyorlardı. Arkadan sarılan Sasani güçleri buldukları alanları terkedince, Doğu Anadolu'nun çoğunluğu dağlık olan geçitleri savunmasız kaldı. Şahbaraz komutasında Bizans ordusunu takip eden Sasani kuvvetleri, Ermenistan bölgesinde Bizans ordusuyla karşılaştı. Burada yapılan savaşta Bizans ordusu galip geldi ve Sasani tehlikesi ilk kez bertaraf edildi. Avarların Balkanlar üzerindeki tehditkar tavırları, Heraklios'un Konstantinopolis'e dönmesini mecbur kıldı.⁴⁷ 623'te ikinci kez Sasaniler üzerine harekete geçen Heraklios, deniz yoluyla Pontus bölgesine gelerek Ermenistan bölgesine girdi. Buradan Gence üzerine hareket eden imparator, Azerbaycan bölgesini çevrelemiş oldu. İmparatorun bu bölgeye kadar ulaşmış olması Sasani merkezlerinin tehlike altında olduğunun işaretiydi.⁴⁸ Sasani güçlerinin İran içlerine çekilmiş olması Gence şehrinin Bizans ordusu tarafından tarumar edilmesiyle sonuçlandı. Aras

⁴⁵ Cüneyt Güneş, (2018) "Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)", Muğla, s.111. vd; Radi Dikici, (2007) "Şu Bizim Bizans", s.140.

⁴⁶ Rene Grousset, (2005) "Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi", Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 263.

⁴⁷ Ostrogorsky, (1986) s.95.

⁴⁸ Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (1962) (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara, s.22.

nehriinin batısına yerleşerek burada Kafkas halkları ile temas kuran Heraklious, ordusunu buradaki Laz, Abaza ve Gürcü birlikleriyle destekleyen Heraklious, İran içlerine Kilikya üzerinden girmeyi denese de başarılı olamayarak Sivas üzerinden Trabzon yakınlarına geldi.⁴⁹ Burada bulunduğu sırada Hazarlar ile ittifak kuran imparator, kızlarından birini Hazar Han'ı ile evlendirerek ittifakı güçlendirdi. Hazar-Bizans ittifakına karşı Doğu Anadolu ve çevresini etkileyen bir diğer antlaşma İberya'ya hükmeden Pakraduni Kralı I. Stepannos ile Sasaniler arasında kuruldu. Bu bloklaşma, Hazarların İberya üzerine hücum ederek Stepannos'u tahttan etmeleri ile sona erdi.⁵⁰ Heraklios'un ilerleyişi bu kez doğrudan Sasani başkenti Ktesipon üzerine oldu. Ktesiphon yolunda Ninova yakınlarında Bizans ordusunun Sasaniler üzerine hücumu Sasani ordusunun bozguna uğrayarak dağılmasıyla sonuçlandı. Bu galibiyet ile Bizans ordusu, Doğu Anadolu egemenliği adına kesin bir sonuç almış oldu.⁵¹ Böylece Batı Anadolu ve Konstantinopolis, İran'dan gelen yoğun baskı ve yağma hareketlerinden de kurtulmuş oluyordu. Bu galibiyetten sonra Heraklious hızla Sasani başkentine doğru ilerledi. Ktesiphon'un kuzeyindeki Dastagerd'e girdikleri sırada Sasani imparatoru II. Hüsrev oğlu tarafından tahttan indirilerek infaz edildi.⁵² Bütün bunlarla beraber Sasanilerin meşhur kumandanı Şahbaraz'ın Sasani tahtı için hareket ediyor olması, kısa süre önceki politik ortamın baştan başa değiştiğinin göstergesiydi. II. Hüsrev'in tahttan indirilmesi sonrası, 629'da Bizans ile Sasaniler arasında barış yapıldı.

Barış antlaşmasına göre Bizans İmparatorluğu; Mısır, Filistin, Suriye, Irak bölgelerini yeniden topraklarına katarken⁵³, Ermenistan bölgesinin büyük bölümünü de egemenliği altına almış oluyordu. Mevcut şartlar esasen 591 yılında İmparator Mavrikios ile I. Hüsrev arasında yapılan antlaşmadaki sınırların tekrarlanması anlamına geliyordu.⁵⁴ Heraklious döneminde alınan bu başarı ile Doğu Anadolu Bizans egemenliğine girmiş, Anadolu'da Bizans hakimiyeti sağlanmış olsa da imparatorluğun bu savaşlar sebebiyle iktisadi olarak zayıfladığı açıktır. Doğu Anadolu'nun Bizans hakimiyetine girmesi, bölgede ikamet eden heretik kitlelerin yeniden Bizans tebaası olması demektir.

Doğu Anadolu bölgesinin siyasi tarihinin şekillendiği bir diğer dönem İslam Devleti ile Bizans ilişkilerinin yoğunlaştığı, Hülefa-yi Raşidin dönemi olmuştur. Peygamber ile

⁴⁹ Şahin Uçar, (1990) "Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi", İşaret Yayınları. İstanbul, s.56.

⁵⁰ Rene Grousset, (2005), s. 264.

⁵¹ Ostrogorsky, (1986), s.96.

⁵² Radi Dikici, (2007), "Şu Bizim Bizans", s.144.

⁵³ Ostrogorsky, (1986), 96.

⁵⁴ Rene Grousset, (2005), s.243 vd. s.265.

Heraklios arasındaki mektuplaşmalar ve iki devlet arasındaki elçi görüşmeleri, Hülefa-yi Raşidin döneminde sınır komşusu olmanın da etkisiyle daha ciddi etkileşimler doğurdu. Peygamberin vefatı sonrası ilk halife Ebubekir'in İslam Devleti'nin başına geçerek kuzey bölgelerine hareketi, bölgenin politik ve demografik çehresini büyük oranda değiştirmiştir. İslam devletinin hedefi, dinin yeni toplumlarda makes bulması ve bununla beraber İslam Devleti'nin topraklarının daha çok Doğu Akdeniz gibi medeni havzalarda egemenlik kurmasıydı. Bunun için ilk hedef Sasaniler ile Bizans arasındaki mücadelenin önemli cephelerinden biri olan Suriye ve Filistin coğrafyasıydı. İslam Devleti; Arap kültürünün temsilcisi olarak rakipleri kadar gelenek sahibi olmasa da Bizans ve Sasanilerin uzun süreli büyük mücadeleleri neticesinde askeri ve iktisadi olarak zayıflamalarından istifade ederek hedefine ulaşmayı deneyecekti. Bu maksatla Halife Ebubekir döneminde başlatılan Filistin seferinde İslam ordularının başında, Amr b. Âs ve Yezîd b. Süfyan gibi dönemin önemli isimler bulunuyordu. İslam orduları Amr b. Âs komutasında Güney Filistin bölgesine girmişti. Bizans ordusu İslam ilerleyişine karşı müdahale için imparator Heraklios'un kardeşi Theodoros komutasında bölgeye intikal etmek üzere yola çıktı. Bizans ordusunun 80.000 kişilik gücüne karşı, Amr b. Âs komutasındaki İslam ordularının mukavemet edemeyeceği anlaşılınca Halid b. Velid komutasındaki ikinci ordu bölgeye hareket etti. Halid b. Velid'in bölgeye gelişiyle birleşen İslam ordusu, ilerleyişine devam etti ve İslam ve Bizans orduları Ecnâdeyn bölgesinde karşılaştı. Burada cereyan eden savaşta Bizans orduları mağlup olarak Kuzey Suriye'ye çekilmek mecburiyetinde kaldılar.⁵⁵ Böylece 634 yılında İslam Devleti, Bizans İmparatorluğu'na karşı ilk zaferini almış oluyordu. Halife Ebubekir'in vefatıyla İslam Devleti'nin başına Halife Ömer geçti. Ebubekir döneminde başlatılan kuzey seferleri, Ömer döneminde daha sistematik şekilde devam etti. Ecnâdeyn zaferini takiben 636 yılında Yermük'te yapılan savaş ise Bizans'ın Ortadoğu'dan atılması anlamına geliyordu. Suriye bölgesinin tamamını kontrol altına alan İslam ordusu, bununla yetinmeyerek dağılan Bizans birliklerini takip ederek Malatya civarına kadar ilerleyerek şehri ele geçirmişlerdir.⁵⁶ Heraklios ise savaş sırasında Antakya'da bulunuyordu. İmparator, mağlubiyet haberini aldıktan sonra Konstantinopolis'e dönmek zorunda kaldı. Bizans ordusunun dağınık ve çabuk çekilişi, Suriye'de henüz Bizans sancağı dalgalanan şehirlerin imparatorluk ile bağlantısının kopmasına sebep oldu. Böylece Antakya olmak üzere bölgedeki şehirlerin büyük çoğunluğu

⁵⁵ Hakkı Dursun Yıldız, (1994) "Ecnâdeyn Savaşı" DİA, X, İstanbul, s.385.; Mustafa Fayda, (1990) "Allahın Kılıcı Halid bin Velid" İstanbul, s.382-390.

⁵⁶ Saim Yılmaz, (2005) "Anadolu'da Abbasi-Bizans Mücadelesi (132-193-750-809)" Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. İstanbul, s.38-39.

İslam ordularına teslim olmak zorunda kaldı. Bu şehirler arasında en uzun direnişi Kudüs gösterdi. Ancak 638’de Halife Ömer’in kutsal şehri ele geçirmesi, yine teslim ile gerçekleşti.⁵⁷ Bizans ordularının İslam orduları karşısında istikrarlı şekilde başarısız olmaları, imparatorluk ordularının Sasaniler ile mücadeleler sırasındaki yorgunluklarının yanında farklı bölgelerden gelen çeşitli etnisitelere mensup bir ordu olmaları ile alakalıdır. Grek, Ermeni, Slav ve Hristiyan Araplardan oluşturulan ordunun kendi içerisinde birlik gösterememesine karşın İslam orduları bu anlamda yeknesak bir görüntüydü.⁵⁸ Bu dönemden sonra İslam orduları ikiye ayrılarak, batıda Mısır kuzeyde Anadolu’ya yöneldi. İslam Devleti’nin, Bizans İmparatorluğu’nu Toros içlerine çekilmeye mecbur ettiği sırada büyük oranda zayıflamış⁵⁹ ve idari sorunlar yaşayan Sasaniler’in üzerine de fetihler yapıyordu. 636’da Kadisiye savaşı ile Sasani ordularını dağıtan ve Irak ve Irak-ı Acem bölgelerini ele geçiren İslam Devleti⁶⁰, 640 yılında yapılan Nihavend Savaşı ile Sasani ordusu tamamen dağılarak Sasani İmparatorluğu fiilen tarih sahnesinden çekilmiş oldu. Böylece İran havzasını egemenliği altına alan İslam Devleti, topraklarını Türkistan sınırına kadar genişletmiştir. İslam Devleti’nin Bizans ve Sasanileri Ortadoğu ve İran topraklarından atmaları, Mısır ve Anadolu üzerine yürümelerinin önünü açmış oldu. Bu fetihlerden önce Malatya, İyad b. Ghanm tarafından vergiye bağlanmış ve burada İslam Devleti’nin egemenliği tesis edilmişti. İslam Devleti’nin henüz bölgede teşkilatlanması tamamlanmadığından Bizans hakimiyetine giren şehir, yeniden ele geçirildi ve İslam Devleti’nin Anadolu ordugahı haline getirildi.⁶¹ Teslim edilen Malatya’ya karşılık, İslam Devleti’nin Fırat’ı aşmaması için anlaşılmıştı. Bunun üzerine John Kates, Heraklios tarafından azledildi. Öyle ki; Batı ve Doğu Anadolu’ya doğrudan geçiş imkanı veren bu önemli şehrin İslam Devleti’nin kontrolünde oluşu, imparatorluğun diken üstünde olması ve El Cezire bölgesiyle Bizans topraklarının irtibatının bütünüyle kesilmesi demektir. Anlaşmanın bozulması üzerine İslam Devleti’nin Doğu Anadolu bölgesine yaptığı akınlar, bölgenin siyasal durumunun anlaşılması ve stratejik alanların tespiti açısından önemli bir tecrübe oldu. Yukarı Fırat havzasının, Karadeniz’e batı yoluyla açılması özelliğiyle önemli olan Kemah şehrini kuşatan İslam ordularının burada yaşadıkları mağlubiyet, ilk Anadolu seferinde görülen tek büyük örnektir. Bu fetihlerden önce Malatya, Bizans hakimiyetine girse de yeniden ele geçirildi ve İslam Devleti’nin Anadolu ordugahı haline getirildi. Teslim edilen Malatya’ya karşılık, İslam Devleti’nin Fırat’ı aşmaması üzerine anlaşılmıştı. Bunun üzerine

⁵⁷ Ostrogorsky, (1986) s.103.

⁵⁸ Engin Öztürk, (2020) ‘‘Bizans Döneminde Anadolu’da Yaşayan Ermeniler’’, Ürezin Yay. İstanbul, s. 133.

⁵⁹ John Haldon, (2007), ‘‘Bizans Tarih Atlası’’, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınları, İstanbul, s.117.

⁶⁰ Hayrettin Yücesoy, (2001) ‘‘Kadisiye Savaşı’’, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, XXIV. s.136-137.

⁶¹ Belazüri, (2013) ‘‘Fütûhu’l Büldân’’, s.235-236.; Yılmaz, (2005), s.44-45.

John Kates, Heraklios tarafından azledildi. Öyle ki; Batı ve Doğu Anadolu'ya doğrudan geçiş imkanı veren bu önemli şehrin İslam Devleti'nin kontrolünde oluşu, imparatorluğun diken üstünde olması ve ayrıca El Cezire bölgesiyle Bizans topraklarının irtibatının kesilmesi demektir. İslam ilerleyişinin kuzeyde Malatya civarına kadar ulaşması ve burada yerleşmesi, Hristiyan Arapların İslam Devleti tebaası olmasını sağladı. Böylece Bizans; Anadolu'daki önemli nüfus kaynaklarından birini kaybetmiş oldu. Bu durum Ermenistan'ın ve dolayısıyla Ermeni nüfusun önemini artırıyordu. Ermenilerin, imparatorluk bürokrasisinde önemli mevkilerde yer edinmiş olmaları, Ermenistan'da Bizans entegrasyonunu güçlendirse de Ermenilerin siyasal tutumlarındaki dengesizlikleri, Bizans için büyük sorunlar yaratabilirdi.⁶² Zira, Ermeniler; Bizans-Sasani mücadelelerinde ve bunun öncesinde görüldüğü gibi tabiiyetine girecekleri gücün kendilerine vaadettiklerine göre taraf değiştirebiliyorlardı. Bizans'ın Ermenistan üzerindeki hakimiyeti, birtakım dini bağılıkların ötesine geçememişti. Bütün bunların yanında Ermenilerin, imparatorluğa karşı bir direnci bulunmamaktaydı. Heraklios'un Sasanileri mağlup ederek Hristiyanlar üzerindeki itibarını artırmış olsa da onun ölümü özellikle Ermenilerin Bizans ile kurduğu bağı büyük ölçüde zayıflatmıştır. Heraklios'un ölümüyle Bizans tahtına, babası döneminde ortak imparator ilan edilen III. Konstantinos ve ortak imparator olarak Heraklonas geçti. Bu iktidar Bizans'ın idari bölünmüşlüğü de beraberinde getirdi. III. Konstantinos'un aynı yıl içerisindeki ölümü ve Heraklonas'a yapılan darbe ile böylece Bizans tahtına henüz 11 yaşında II. Konstans geçti.⁶³

Hiz. Ömer, 640 yılını takiben Doğu Anadolu bölgesine akınlarını hiç kesmeden devam ettirdi. Bütün bu akınlar, Malatya, Urfa ve Nusaybin üzerinden gerçekleşiyordu. Doğuda İran'ın batıda Mısır'ın merkez alındığı bir coğrafyaya hükmeden İslam Devleti, Kuzey Suriye'yi bu anlamda bir askeri geçiş güzergahı olarak kullanıyordu. Elbette bu arazi Doğu Anadolu'nun fethi için de askeri üs özelliği gösterecekti. Bölgenin askeri bir alan haline getirilmesindeki en büyük pay, şüphesiz bölgenin askeri ve idari sorumlusu olan Muaviye'nindi. Muaviye'nin idaresindeki alan ilk başta Şam (Suriye) ile sınırlı olsa da İslam Devleti'nin Mezopotamya'yı kontrol altına almasıyla genişlemiş oldu. Hiz. Ömer döneminde başlatılan seferin önemli hadiselerinden biri de Bizans'ın doğudaki en önemli üssü olan Erzurum'un ilk kez Müslümanların hakimiyetine girmiş olmasıdır.⁶⁴ Hiz. Ömer'in vefatıyla İslam Devleti'nin başına Hiz. Osman geçti. Hiz. Ömer devrinde başlayan Doğu Anadolu

⁶² Öztürk, (2020), s.133-134.

⁶³ Ostrogorsky, (1986), s.105-106.

⁶⁴ Enver Konukçu, (1992), "Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum", Ankara, s. 3.

akınları, Hz. Osman'ın iktidar yıllarında şiddetini artıracaktı. Hali hazırda Anadolu üzerine yapılan istikrarlı keşif seferlerinin merkezi haline getirilen Suriye bölgesine vali olarak atanan Muaviye bu şiddeti artan seferlerin de baş sorumlusu olacaktır. Ayrıca bölgenin tek büyük sorumlusu olarak gördüğümüz Muaviye Bizans ve Doğu siyasetindeki tek muhattap olarak öne çıkmıştır. Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde İslam Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasındaki diplomatik temasları halife adına yine Muaviye yürütecektir.⁶⁵ Hz, bu seferlerde ünlenen komutanlardan Habib b. Mesleme'yi Doğu Anadolu'nun fethine memur etti.⁶⁶ İslam ordularının Doğu Anadolu üzerindeki fetih hareketleri bölgenin sıkça kullanılan üç güzergahı vasıtasıyla gerçekleşmekteydi. Kokussos ile Germanicia'yı (Maraş) birbirine bağlayan geçit bunlardan birincisiydi. Ancak daha çok kullanılan yol Arabissos'dan (Afşin) Maraş'a giden yoldu. Bir diğer güzergah ise Malatya ile Samosata'yı (Bugünkü Samsat'ın eski yerleşimi) bağlayan yoldu.⁶⁷ Maraş'ın Halid b. Velid tarafından 637 yılında kontrol altına alınması, 647'de başlatılan seferler için stratejik bir merkez olacağı intibasını yaratmıştı. Bu durum Hz. Ömer döneminde başlatılan periyodik Anadolu seferlerinin önemini gözler önüne sermektedir. Habib b. Mesleme komutasındaki İslam orduları harekete geçerek 647 yılında Adata'yı alarak Elbistan geçişlerini kontrol altına alırken⁶⁸, Sozopetra (Viranşehir) ve Zibatra'nın (Doğanşehir)⁶⁹ fethiyle İslam Devleti'nin kontrol ettiği alan Yukarı Fırat havzasına kadar ilerlemiş oldu. Arap hücumlarına karşı Bizans ordusu, iki şekilde organize olacaktı. Anatolikon ve Armeniakon thema birlikleri ilerlemekte olan düşman kuvvetleriyle ilk teması sağlayan ve ilerleyişi durdurmakla yükümlü olan birliklerdi. Daha geride, yerleşim yerlerini ve kaleleri muhafaza etmekle görevli Opsikion ve Thrakesion themaları bulunmaktaydı. Bu thema birlikleri aynı zamanda Konstantinopolis güzergahını da kontrol ediyorlardı.⁷⁰ Bundan önce İslam ordularını, Erdebil ve Bagrevand gibi Doğu Ermenistan şehirlerinde görmekteyiz. İslam ordularının Doğu Anadolu üzerinde hakim olmaları Bizans-Ermenistan bağlantısını büyük oranda kesmiş durumdaydı. Ermenistan, Bizanslı komutan Prokopius ve bölgenin Ermeni nakhararı Teotoros Rışduni tarafından idare ediliyordu. Araları pek de iyi olmayan bu ikili, 640 yılında Ermenistan içlerinde ilerlemekte olan İslam ordularına pusu kurarak ele geçirdikleri ganimetleri geri aldılar.⁷¹ Bu sırada Prokopius büyük

⁶⁵ Casim Avcı, (2003) "İslam-Bizans İlişkileri", Klasik Yay İstanbul, s. 66-67.

⁶⁶ Belâzurî, (2013), s. 228.

⁶⁷ W.M Ramsay, (1960) "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", çev. Mihri Pektaş, İstanbul, s. 305.

⁶⁸ W.M Ramsay, (1960) s.308.

⁶⁹ Ernst Honigmann, (1970) s.39-40.

⁷⁰ Bernadette Martin-Hisard, Anadolu ve Bizans Doğusu, (2018) "Bizans Dünyası, Bizans İmparatorluğu (641-1204)" çev. Aslı Bilge (edt. Jean-Claude Cheynet), İstanbul, s.380.

⁷¹ Grousset, (2005) s.285.

kayıplar verdi ancak Arap orduları bölgeden çekilmek durumunda kaldılar. Ermenistan'ın en güçlü ismi haline geldiği anlaşılan Rişduni'nin yanında, yeni tayin edilen piskopos III. Neres itibarını artırıyor. İmparator II. Konstans'tan, vaktiyle sürgün edilen Pakraduni hanedanı üyelerinin serbest bırakılmasını talep eden Rişduni, bu talebiyle Bizans bürokrasisindeki itibarını kaybetti. Ancak Konstantinopolis'te bulunan Varazdirots Pakraduni bir şekilde firar ederek bölgeye intikal etti. İmparatorun emirlerine rağmen Varazdirots'a karşı gelmeyen Rişduni ve Neres, onu Ermenistan valisi tayin ettiler ve imparator bu durumu kabul etti. Varazdirots'un kısa süre sonraki ölümüyle mevcut göreve Sımpat Pakraduni getirildi. Pakradunilerin doğrudan güçlenmesini engellemek adına imparator, Rişduni'nin de yetkilerini arttırınca Ermenistan idaresi III. Neres'in de içinde bulunduğu bir bürokratik sorunla başbaşa kalmıştı.⁷² Bizans, Ermenistan'ın kendilerine olan siyasi bağılıklarının yanında Ermeni Kilisesi'nin Konstantinopolis'teki kiliseye bağılılığını da talep ediyordu. İmparatorluğun Ermenistan üzerindeki bu siyaseti daha önceleri olumlu sonuçlar doğurmamıştı ancak mevcut şartlarda, bu politikaları Ermenilerin bütünüyle Bizans'tan kopmasına da sebep olamazdı. 647 yılında yapılan sefer ile İslam ordularının Ermenistan üzerinde hakim olmaları, Bizans'ın Doğu Anadolu için daha somut adımlar atmasını gerektirdi. Bölgeyi tabiiyet hukukuna göre idare edemeyeceğini anlayan imparator, Konstantinopolis Kilisesi'nin gücünü kullanmak istedi. Ermeni Kilisesi'ni Ortodokslastırarak Ermenistan üzerindeki hakimiyetini en azından dini bağlarla muhafaza etmek istediği anlaşılan imparator, 648/649(?) yılında bu maksatla Ermenistan idarecileri ve kilise mensuplarının iştirak edeceği bir konsey oluşturdu. Bu konseyin toplanması sonrası Rişduni'nin İslam Devleti ile ittifak kurduğu anlaşılmaktadır. Hz. Osman'ın Muaviye yoluyla Rişduni'yi İslam Devleti'nin vasalı olarak kabul ettiği ve Bizans'a karşı Doğu Anadolu üzerindeki hakimiyeti pekiştirdiği açıktır. Bu gelişmeler üzerine imparator II. Konstans Ermenistan üzerine harekete geçti. Henüz Erzurum'a geldiğinde içinde III. Neres ve Ermeni soylularının bulunduğu bir heyet imparatoru karşıladılar ve bağılılık bildirdiler. Bu hadise üzerine yalnız kalan Rişduni, Ahtamar adasına çekilmek mecburiyetinde kaldı. Ermenistan içlerine ilerleyen imparator, burada bir şey elde edemedi Konstantinopolis yolunu tuttu. Rişduni, imparator ve ordusunun bölgeden uzaklaşması ile geri geldi ve hakimiyetini yeniden tesis etti.⁷³ Bu dönemde Ermenistan'ın artık İslam Devleti'nin doğrudan vassalı olduğunu söyleyebiliriz. Rişduni'nin ölümüyle Ermenistan valiliğine Hamazasp Mamigonyan atandı ancak göreve geldiği gibi Bizans egemenliğini tanıyan vali, imparator tarafından Ermenistan

⁷² Grousset, (2005) s.287.

⁷³ Grousset, (2005), s.288-292.

kumandanlığı ile ödüllendirildi. Elbette Hamazasp Mamigonyan'ın bu siyasi manevrasında İslam Devleti'nin içerisine düştüğü kaos hali etkili olmalıdır. Hz. Osman'ın öldürülmesi ile kısa süreli bir siyasi kaos dönemi geçiren İslam Devleti, Hz. Ali'nin iktidar yıllarında da Doğu Anadolu ve özellikle Ermenistan hedeflerinden vazgeçmedi ve bölgeye akınlar daha seyrek olarak devam etti.

İslam Devleti; Muaviye ile geleneksel idare sistemini terkederek merkezi bir imparatorluk haline geldi. Bu yeni rejim; büyük oranda zayıflayan seferlerin, hali hazırda askeri gelenekten gelen Muaviye'nin iktidarında hızlanmasını sağladı. Hülefayı Raşidin döneminde arka plana itilen deniz hakimiyeti anlayışı Muaviye ile terkedilerek, Akdeniz'de imparatorluk donanmasına rakip bir güç yaratılmış oldu. Emevi donanmasının oluşturulması kara seferlerinin yanında deniz seferlerinin başlamasına sebep oldu. Kara ve denizden sürekli baskı altında kalan imparatorluk, II. Konstans'ın, başkenti Sicilya'ya taşımayı planladığı bir noktaya kadar evrilmişti.

661 yılında yapılan sefer ile Bizans İmparatorluğu-İslam Devleti mücadelelerinin odak noktalarından biri haline gelen Ermenistan, yeniden İslam Devleti'ne bağlı bir dominyon haline getirildi. Muaviye, bölgeye vali olarak Hamazasp'ın oğlu Krikor Mamigonyan'ı atadı. Ermenistan üzerindeki dolaylı hakimiyet, İslam ordularının Kafkasya'ya yönelik askeri faaliyetlerin önünü açmış oldu. Doğu Ermenistan'da yaşanan bu gelişmeler, Bizans Ermenistan'ını da etkilemiş olacak ki Armeniakon theması stratogosu Saborios, 667 yılında bir isyan başlattı. Artık Bizans, Doğu Anadolu sorununu Yukarı Fırat havzasında yani doğrudan imparatorluğa bağlı bölgelerde de yaşamaktaydı. İsyancı komutanın, Emeviler ile anlaşarak güç devşirmesi, imparator II. Konstans'ın en son isteyeceği şeydi ki Emevilerin isyancı orduya destek amacıyla yeniden Anadolu'da görülmeleri ilk Konstantinopolis kuşatmasına kadar gidecek bir takım gelişmelerin zuhur etmesini sağlayacaktı. Ayrıca bu dönemde Bizans'ın Doğu Anadolu bağlantısını tamamen kaybettiği söylenebilir. II. Konstans'ın 685 yılındaki ölümüyle Bizans tahtına oğlu IV. Konstantinos geçti. IV. Konstantinos iktidarı Doğu Anadolu siyaseti durağan geçti. İktidarının son yıllarında Emevi dominyonu olan Ermenistan üzerine yapılan Hazar hücumları bölge siyasetini etkilese de Bizans İmparatorluğu açısından bir değişkenlik olmadı. Muaviye'nin 680 yılında vefatıyla Emeviler, bir iktidar kaosunun ortasında kalmıştı. Bu taht mücadelesi döneminde Emevi-Bizans barışı da sağlanmıştı. Ermenistan'ın Hazarlar karşısındaki zayıf tutumları ve vali Krikor'un ölümü, Emevilerin Ermenistan'ı Pakraduni ailesine teslim etmesiyle sonuçlandı.

Aşod Pakraduni, Ermenistan valisi olduğunda ilk işi Hazarları, kuzey Ermenistan'dan çıkarmak oldu. İmparator II. Justinianos'un son iktidar yıllarında (686-689?) Armeniakon strategosu Leontios komutasındaki Bizans ordusunu Ermenistan üzerine sevk etmesi, bölge siyasetini etkileyen önemli hadiselerden biri oldu. Bu sefer ile Ermenistan Bizans protektorasına girdi. Ancak Bizans ordusunun bölgedeki yıkıcı faaliyetleri Emevi ordularının onları durdurmak adına benzer girişimleri, Ermenistan'ın büyük oranda tahrip olmasına yol açtı. Bu yeni düzen Muhammed b. Mervan komutasındaki Emevi ordularının yeniden taarruzuyla değişti ve bölge yeniden Emevilere bağlandı. Bizans-Emevi mücadelesinin yanında doğrudan Hazar saldırılarıyla muhattap olan Ermenistan bu dönemde ciddi zararlar gördü.⁷⁴ Ermenistan, Bizans protektorasında olduğu dönemlere göre Emevi egemenliği altında daha rahat idare ediliyordu. Siyasi sebeplerin dışında teolojik eğilimlerin ayrımı ve bu sebeple Bizans'ın Ermenistan'ı dönüştürme girişimleri Ermenistan'da Emevi iktidarını meşrulaştırıyordu. Bizans'ın Ermenistan üzerindeki hedeflerini askeri faaliyetlerle gerçekleştirme tercihi ve Emevi ordularının her defasında Ermenistan'ın yanında oluşu, Hazar istilalarına karşı yine Emevi ordusunun intikali, Emeviler ile Ermenistan arasındaki yakınlaşmasının bir diğer somut sebebidir. Tabiiyet hukukunun sorunsuz işleyişi bu anlamda iki yapı için de zorunluluktaki. Mevcut durum Abbasi iktidarına kadar (750) istikrarlı şekilde devam etti.

Abbasi iktidarında Ermenistan, Halife Ebu'l Abbas'ın kardeşi el-Mansur tarafından idare edilmeye başladı. Bu idare biçimi, Abbasilerin egemenliği altında bulunan Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu ve özellikle Ermenistan'ın doğrudan yönetilmesi anlamına geliyordu. Abbasi hilafetinin ilk yılları devlet kurumlarını dizayn ve idareyi istikrarlı bir hale getirmek ile geçti. Bu süre zarfında yapılan Anadolu seferleri, fetihlerden ziyade Arap-Bizans ilişkilerinde alışlagelmiş akınlardı. Abbasiler, Hülefaiyi Raşidin dönemindeki gelişmeler sonucu gelenekselleşmiş Bizans sınırını Sugur ve Avasım olarak taksim etmiştir. Bu askeri bölümlere Horasan civarından getirilen Türklerin yerleştirilmesi, coğrafyanın tarihi seyrini değiştirecek hadiselerin de başlangıcını teşkil edecektir. Bizans Ermenistan'ın da durumlar olduğu gibi devam ederken, Doğu Ermenistan'da Abbasi baskısına karşı isyan hareketleri görülmekteydi. Abbasiler, Ermeni hanedanları arasındaki çekişmeleri fırsat bilerek denge politikası yoluyla Ermenistan'ı boyunduruğu altında tutmayı başarıyordu. Abbasilerin Ermenistan üzerindeki baskı politikası daha çok vergilendirme üzerinden tatbik edilse de ülkeye yerleştirilen Arap aşiretleri vasıtasıyla müslümanlaştırma

⁷⁴ Grousset, (2005), s.293-296.

politikaları da uygulanmaktaydı. Abbasi-Bizans ilişkileri, ilk iki halife dönemindeki politikaların gereği barışçıl şekilde devam etmişti. Bu durum Abbasi idari sistemin yerleşmesi ve iç siyaset buhranlarının giderilmesiyle alakalıdır. IV. Leon dönemiyle tasvir kırıcı hareketin zayıflaması ile Bizans iç siyasette rahatlamıştır. 777 yılında başlatılan büyük sefer ile Bizans ordusu gelenekselleşmiş sınırların ötesine geçerek Samsat yoluyla Maraş'a kadar ilerlemiş ve burada Abbasi ordusunu mağlup etmeyi başarmıştır.⁷⁵ Abbasilerin hazırlıksız yakalandığı anlaşılan bu seferde Anadolu içlerine akınlar yapmasını kolaylaştıran ordugah şehirlerden Malatya, Tarsus ve Maraş gibi şehirler tahrip edilmiştir.⁷⁶ Bizans zaferine cevap verebilmek adına, Abbasi ordularının 778-779 yıllarında Khaldia (Pontus) ve Koloneia (Yukarı Fırat) themalarının içlerine kadar ilerledi ve Şebinkarahisar gibi Bizans Ermenistanı'nın merkezi konumunda bir şehri muhasara altına aldı. Abbasi ordularının ilerleyişine karşı, Bizans ordularının doğrudan müdahalede bulunmayarak mevcut hatlarını koruması ve bununla beraber düşman ordularının ikmal hatlarını tahrip etmesi, Abbasi ilerleyişinin sonuçsuz kalmasına sebep oldu. Bölgenin; Arap-Bizans mücadelelerinde uğrak bir nokta olmaması, arazi şartlarının ağırlığı ve Abbasi ordusunun tahrip olmuş ordugahlarından hızlıca uzaklaşarak, bahsedilen bölgelerde vakit kaybetmelerine sebep olan kuşatma savaşlarına girmeleri, seferin başarısız olmasına sebep oldu.⁷⁷ Bu başarısız seferin ardından Harunürreşid komutasında yapılan Anadolu seferinde, Armeniakon teması topraklarına giren Abbasi ordusu Semâlu kalesinin ele geçirilmesi ile yetinse de bu seferde başarılı olunması Abbasi-Bizans mücadelesinde psikolojik üstünlüğü elinde tutmasını sağladı. Ayrıca 777 yılında yapılan başarısız sefer ve Harunürreşid komutasında kazanılan seferin Armeniakon teması ve civarında gerçekleştirilmiş olması, Doğu Anadolu üzerindeki Abbasi hakimiyetinin artık Bizans Ermenistanı bölgesini tehdit etmeye başladığının göstergesidir. Emeviler döneminde de bölgeye seferler yapılmış olsa da Abbasi ordularıyla Arap ilerleyişi, Doğu Anadolu'nun tamamına etki etmeye başlamış oldu. IV. Leon'un 680'de ölümüyle Bizans tahtına çocuk yaştaki oğlu VI. Konstantinos ve naib olarak annesi İrini geçti. İrini'nin iktidar yılları Abbasi seferlerinin yeniden Marmara kıyılarında görüldüğü bir dönemdir. İrini'nin iktidar yıllarında Nikephoros isyanı ve tasvir kırıcı hareketin canlanması, Bizans İmparatorluğu'nu yeniden iç sorunlarla uğraşmak durumunda bıraktı. VIII. Yüzyılda; ikonakırıcı hareketlerin, Konstantinopolis ve çevresinde olduğu gibi Anadolu'daki themalar arasında teolojik cepheleşmeler yaratması, imparatorluk reflekslerinin doğrudan müdahil

⁷⁵ Belâzurî,(2013), s.272.

⁷⁶ İbnü'l Esir, VI, s.55-56.

⁷⁷ Yılmaz, (2005), s.138-139.

olmadığı bu bölgede yerel aktörlerin güç kazanmasını sağladı. Bu durum doğu sınırlarında geniş arazilere hükmeden Anatolikon ve özellikle Armeniakon teması ile imparatorluk yönetimi arasında ayrışmaya sebep olmuştur. Bu yüzyıl boyunca Bizans'ın Balkanlar ve Abbasi sınırında büyük kayıplar vermesi bu anlamda bir tesadüf değildir.⁷⁸ Halife Mehdi'den sonra tahta oğlu Harunürreşid'in geçmesi ve Bizans'ın taht mücadeleleri aynı döneme denk gelmektedir. İrini ile oğlu VI. Konstantinos arasında süre gelen taht mücadelesi İrini'nin zaferiyle sonlansa da Nikephoros'un büyük oranda zayıflamış Bizans idaresini ele geçirmesi uzun sürmedi. Her yıl istikrarlı olarak düzenlenen Abbasi akınları, Sugur şehirlerine yerleştirilen birlikler vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Harunürreşid döneminde yapılan seferler çoğunlukla, Anadolu içlerine ve özellikle Batı Anadolu bölgelerine yapılmıştır. Hali hazırda, Armeniakon ve Doğu Anadolu üzerine asker sevkedecek gücü olmayan Bizans'ın Abbasileri ancak bu bölgede karşılayabileceği de açıktır. I. Nikephoros döneminde gerçekleştirilen reform hareketleri ile para kaynağı sağlayan Bizans, Abbasi ilerleyişine karşı ciddi mücadeleler vermiş olsa da bu girişimleri büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

İmparatorluğa büyük kayıplar yaşatan Abbasi seferleri ve Balkanlardaki çatışmalar IX. Yüzyılda, III. Michael'in iktidarıyla tersine gelişerek Bizans'ın askeri üstünlüğüne evrilmiştir. 856'da Bardas komutasında başlatılan ve bunu takip eden iki sefer ile Diyarbakır bölgesine kadar ilerlemeyi bilen Bizans ordusu, buna mükabil Abbasi ordusunun karşı seferlerine karşı direniş göstermeyi başarmıştır. Anadolu'ya yönelik bir tehdit unsurunun olmayışı ve doğu sınırlarının genişlemesi, themaların askeri veya coğrafi nitelikleri nisbetinde taksim edilmesini sağladı. Armeniakon teması; Doğu Karadeniz (Pontus) ve onu takip eden vadilerde Khaldia, Kızılırmak havzasında Paphlagonia, Yukarı Fırat arazinin kuzey bölümünde Koloneia, güney bölümünde Sebastia ve Orta Anadolu'da Kharsianon şeklinde bölündü.⁷⁹ 863 yılında Paphlagonia bölgesinde yapılan ve Abbasi ordularının büyük bozgun yaşadığı savaş ile Bizans'ın doğu seferlerinin önü açılmış oldu.⁸⁰ Bu dönemde devletleşmeye başlayan Slav kitlelerinin Konstantinopolis kuşatması (860), Bizans'ın başarılı diplomatik hamleleriyle önlenince doğu siyasetine öncelik verilebildi. Ancak askeri ve diplomatik başarılar beraberinde bir siyasi krizi körüklemiş oldu. İmparatorun dostlarından Basileous; merkezinde olduğu komplolar sonucunda Makedonya hanedanının ilk temsilcisi olarak Bizans tahtının sahibi oldu. Basileous döneminde Doğu Anadolu'da çıkan Pauliken isyanı

⁷⁸ Güneş, (2018), s.121.

⁷⁹ Güneş, (1986), s.127. vd. Bernadette, (2018), s.384-385.

⁸⁰ Ostrogorsky, (1986), s.211-212.

Bizans ordularının yeniden bölgede görünmesini sağladı. İsyanın bastırılmasının ardından 873 yılında Zibatra ve Samsat'ı ele geçiren ordu, Yukarı Fırat havzasının Abbasi kontrolünde olan arazilerine kadar ilerledi. Malatya kalesi önünde mağlup olan Bizans ordusu seferi noktalamak durumunda kalsa da artık Anadolu merkezli mücadelede imparatorluk, Abbasilere karşı baskın konuma geldi.⁸¹ Abbasilerin iç siyasi mücadeleler verdiği ve giderek zayıfladıkları bu dönemde Ermenistan üzerindeki hakimiyetleri de büyük ölçüde kırılmıştı. Abbasiler, Ermenistan üzerindeki hakimiyetlerini başlangıcından beri Ermeni hanedanları arasında kurdukları denge siyaseti ve yüksek vergilendirmeye bağlamışlardı. Ardzuni, Mamigonyan ve Pakraduni hanedanları arasındaki çekişme, IX. Yüzyılın başında görevi Pakradunilerin devralması ile durulmuştu. Harunürreşid döneminde Aşod Pakraduni'ye prenslik ünvanı verilmesi, Ermeni-Arap ilişkilerinde gelenekselleşmiş şekliyle vali statüsündeki Ermeni yönetici sınıfını siyasi muhattap olarak meşrulaştırmıştır. Bu gelişmenin ardındaki asıl sebebin Ermenileri siyaseten Bizans'tan uzaklaştırması olduğu anlaşılmaktadır.⁸² Aşod'un bu imtiyazlı mevki, çok geçmeden Ermeni hanedanları arasındaki çekişmesi körükleyecekti. Ancak bu gelişmeler, Abbasilerin Ermenistan üzerindeki egemenliklerinin ne kadar zayıfladığını gözler önüne serdi. Ardzuni hanedanının merkezinde olduğu karışıklık döneminde Abbasi komutanlarının olaylara müdahil olamamaları ve bu vazifeyi Prens Aşod'un devralması bunun en önemli kanıtıdır. Abbasiler yalnızca Ermenistan üzerindeki hakimiyetlerini kaybetmiyorlardı. Halifeliğin sınır bölgelerinde oluşan yeni iktidar odakları, devletin dağılmaya yüz tuttuğunun işaretiydi. I. Basileous'un doğu seferleri ve burada elde edilen başarılar, Ermenistan'ın Abbasi boyunduruğundan çıkmasını hızlandırmıştı. 886'da; Abbasi Halifesi El Muhtedi ve Bizans İmparatoru I. Basileous'un da tanınması sonucu krallığını ilan eden Aşod, dağılan halifelikten Ermenilere düşen payı koparmasını bildi. İberyaya ve Gürcistan'da hakim olan Pakraduni soylularını Ermenistan Krallığı'na bağlayan Aşod⁸³, böylece Bizans tebaası olarak yaşayan Ermeni kitlelerini dışında tutarak Ermeni birliğini sağlamış oldu.

Bizans'ın doğu seferleri neticesinde kontrol altına aldığı şehirler arasında Melitene ve Theodosoupolis ayrıca önem taşımaktadır. Bizans-Arap mücadelesinin her safhasında merkezi bir konumda bulunan Melitene, Anadolu akınlarının ordugahı olarak büyük işlev görmüştü. Theodosoupolis ise barındırdığı nüfus ve iki güç arasındaki çatışmalarda

⁸¹ Ostrogorsky, (1986), s.220-221.

⁸² Grousset, (2005), s. 327.

⁸³ Grousset, (2005), s.375-376.

komşularına nazaran daha az yıpranmış olması sebebiyle mamur bir şehir olma özelliğini koruyordu. Abbasilerin dağılması sonucu Suriye ve el-Cezire bölgelerinde kurulan Hamdaniler, bu iki şehri ele geçirmek ve dolayısıyla Doğu Anadolu'da tam hakimiyet kurmayı hedeflemişlerdir. 940 yılında Bizans'ın henüz egemenlik altına aldığı doğu yerleşimleri üzerine çeşitli akınlar düzenleyen Hamdaniler, 950'li yıllara geldiğinde Armeniakon ve Kharsianon themalarının iç bölgelerine kadar ilerlemişlerdi. Bizans, Hamdani tehlikesini ortadan kaldırmak adına Kuzey Suriye ve el-Cezire yörelerini hedef aldığı sefer ile Hülefayı Raşidin döneminden beri gelenekselleşen Toros sınırlarının ardında ilk kez doğrudan hakimiyet kuruyordu.⁸⁴ Hamdanilerin tarih sahnesinden çekilmeleriyle (1004) kontrol ettikleri alanlarda yaşayan müslüman ahalinin bölgeyi terk etmesi bu alanın Ermeni ve Süryanilerin iskânı ile sonuçlandı.⁸⁵

2.2. Doğu Anadolu'da Türk Dönemi Siyasi Oluşumlar

Selçukluların ortaya çıktıkları dönem; Gazneliler ve Karahanlıların Türkistan üzerindeki hakimiyetlerini tamamladıkları, boylar halinde teşkilatlanmaya alışmış Oğuz kitlelerinin bu merkezi iktidarların altında dağınık vaziyette bulunduğu bir ortamda gerçekleşmiştir. Abbasilerin parçalanması ile İran merkezli ortaya çıkan Samaniler ve Kazak bozkırında oluşan Kimek-Kıpçak Federasyonu bölge siyasetinin diğer aktörleriydi. Abbasiler gibi bir büyük gücün parçalanması ile çok sayıda siyasi organizasyonun ortaya çıkması İran ve Türkistan arasındaki ticari işleyişi canlandırmış, özellikle Maverâünnehir bölgesinde ikâmet eden Oğuz kitleleri canlanan ticaretten büyük faydalar sağlamaya başlamışlardı. Hazar üzerinden Kırım'a ulaşan ticaret yollarının İran ve Çin güzergahında Türkistan üzerinden aksetmesi, coğrafyanın ticari ve kültürel açıdan zenginleşmesini sağlamıştı. Bu siyasi ortamda 1040'da Dandanakan'da Gaznelileri mağlup eden Selçuklular, müstakil bir yapı haline geldiler. Selçukluların tabiiyetindeki Oğuz kitlelerinin, hanedanın kurucusu Selçuk Bey döneminde başlayan İslamlaşma süreçleri, Selçukluların İran sahasında faaliyet göstermeleri ve İslam Dünyası'nda tanınmaları ve bu yolla hakimiyetlerini genişletmeleriyle sonuçlandı. Selçuklular, özellikle Tuğrul ve Çağrı Beylerin idaresinde teşkilatlanmalarını tamamlayarak istikrarlı bir idari nizam kurmayı başardılar. Başkentini Rey şehrine taşınması Batı yönünde yapılacak seferlerin işareti anlamına geliyordu.

İran üzerindeki hakimiyetin pekişmesini takiben İranlı unsurların Selçuklu devlet

⁸⁴ Bernadette, (2018), s.393-394

⁸⁵ Bernadette, (2018), s. 396.

nizamına entegrasyonu, devletin Türkmen çehresini geliştirerek çok unsurlu bir yapı haline gelmesini sağladı. Selçukluların egemenliği altındaki topraklarda artan zenginlik, doğuda beliren dağınık Moğol unsurların saldırganlığı ve devlet merkezinin daha batıya kaymış olması Türkmenlerin Horasan üzerinden İran içlerine girmelerine sebep oldu.⁸⁶ Bu göçlerin düzensizliği, Türkmenler arasında yurtluk sorunlarını da beraberinde getirdi. Bununla beraber İran coğrafyasının muhtelif bölgelerinde yerleşik-konargöçer anlaşmazlığının ortaya çıkması iç siyasetin istikrarını bozan bir sosyoekonomik bir sorun haline geldi. Bu sebeple bu kalabalık ve dağınık Türkmen kitlelerinin yurt arayışını sonlandırmak için Selçuklu topraklarını genişletmek zorunlu bir hal alıyordu. Selçuklu toprakları dışında iklimsel ve jeolojik özellikleri bakımından yerleşime uygun alanlar sınırlıydı. Doğuda zaten Moğol saldırganlığı, Türkmenlerin bu arazileri terk etmesine sebep olmuştu. Güney İran sahası ise iklimsel olarak Türkmen yerleşimine uygun değildi öyle ki bu arazi daha çok Fars unsurların yerleşik olduğu bir alandı. Buradan hareketle Türkmenlerin yerleşimi ancak batıda Azerbaycan, Doğu Anadolu veya Irak-Suriye coğrafyalarında mümkün olabilirdi. Yer şekilleri ve ikliminin Türkmen yerleşimi için uygun olduğu ortada olan bu arazilerden özellikle Azerbaycan ve Doğu Anadolu siyasi olarak bütünlük göstermeyen, demografik olarak ciddi kalabalıkların bulunmadığı alanlardı. Ermenilerin henüz müstakil bir güç haline geldikleri bu dönemde Ermeni aristokrasisi arasındaki çekişmeler krallığı zayıflatıyordu. Bizans'ın doğu sınırlarındaki varlığı ise thema birliklerinin zayıf bağları vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Bu sebeplerle yerleşime müsait olan bu coğrafyaya yönlendirilen Türkmenler, Osman Turan'ın *Büyük Türk Muhacereti*⁸⁷ olarak adlandırdığı bu geniş çaplı hareket ile Azerbaycan ve Doğu Anadolu coğrafyalarına hareket ettiler. Selçukluların İran hakimiyetlerinin başlarında olduğu gibi Doğu Anadolu ve Irak-Suriye coğrafyalarında da Türkmenler daha çok kırsal alanlar olmakla beraber şehirlere de yerleştiler. İran'da konargöçerler ile yerleşikler arasında vuku bulan yerleşim sorununun bu yeni yurtlarda görülmemesi dikkat çekicidir. Buradan anlaşılmaktadır ki; Doğu Anadolu nüfus itibariyle, İran kadar yoğun bir alan değildi. Bölgede, VI. Yüzyıldan beri sürekli askeri hareketliliğin yaşanması, Abbasi-Bizans mücadelelerinde aralıklarla el değiştiren şehir ve kasabaların bir bölümünün bu sebeple askeri amaçlar için dizayn edilmesi, nüfusun bir bölümünün savaşlarda erimesi bir bölümünün de göç etmesine sebep olmuştur. Bu savaşlar sebebiyle Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde insansız bölgelerin oluşturulduğunu daha önce belirtmiştik. Savaş yıllarının sonlanmasıyla, insansız bölgelere iskanlar yapılırsa da bunlar başka

⁸⁶ Osman Turan, (1971), 'Selçuklular Zamanında Türkiye', Turan Neşriyat, İstanbul, s. 7-8.

⁸⁷ Turan, (1993), 'Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi', Ötüken Neşriyat, Ankara, s. 163-169.

coğrafyalardan getirilerek yerleştirilenler değil, doğrudan Doğu Anadolu'dan yapılan iskanlardır, bu sebeple bölgenin genel nüfusunda Batı ve Orta Anadolu'ya yapılan Slav iskanına benzer bir nüfus takviyesi getirilmemiştir. Böylece bölgenin genel nüfusunda bir artış söz konusu olamamıştır. Bizans'ın Ermeni tebaasıyla ve Bizans-Ermenistan arasındaki ilişkilerde gelenekselleşmiş itikadi ayrımlar, dini ve bağımsızlık tabanlı ayaklanmaları doğurmuştu. Ayaklanmaların bastırılması Ermenilerin, imparatorluğun çeşitli bölgelerine tehcirini de beraberinde getiriyordu⁸⁸. Bu sebeple Ermeni nüfusu; Ermeni aristokrasisinin daha baskın olduğu Gürcistan ve bugünkü Ermenistan bölgelerinde yoğunlaşıyordu. Elbette Doğu Anadolu bütünüyle terkedilmiş bir alan değildi ancak yüzyıllar boyunca harap olan bu coğrafya, imparatorluğun diğer topraklarına nazaran daha az nüfus barındıran bir bölgeydi. Bunu Bizans thema birliklerinin aralarındaki sayısal farktan ve Ermeni askeri unsurlarının genel büyüklüğünden tespit edebilmekteyiz.

Selçuklular, İran üzerindeki hakimiyetlerini geliştirerek Doğu Anadolu ve Irak coğrafyalarında da siyasi hamleler geliştirdiler.⁸⁹ Abbasilerin görkemli iktidarlarının söndüğü ve siyasi anlamda ancak Bağdat ve çevresinde etkin oldukları dönemde, Selçukluların bir aktör olarak ortaya çıkması, yeni bir ittifakın da doğmasına sebep oldu. Abbasiler, IX. ve X. Yüzyıllar boyunca Bizans'a karşı geliştirdikleri askeri politikalarda Horasan üzerinden getirerek Toroslarda belirlenen geleneksel sınırlarda iskan ettikleri Oğuz Türklerinden yararlanmışlardı. İran fetihlerinin tamamlanması ve burada hüküm süren Büveyhoğullarının İran koluna son verilmesi ile Türkmen kitleleri daha çok düzensiz olarak Azerbaycan ve Hakkari yörelerinde askeri faaliyetlerde bulundular. Bu girişimler, Bizans'ın bölgedeki varlığını tehlikeye sokacak nitelikte değildi. Bu Türkmen kuvvetleri Bizans tarafından yeterince tanınmıyordu. Bu grupların bir bölümü Selçuklu sınırlarını batıda genişletmek üzere bahsi geçen yörelerde görevlendirilen İbrahim Yınal Bey'in hizmetine girerek, Doğu Anadolu'da seferlere iştirak ettiler.

Doğu Anadolu seferlerinde daha çok anılan isim İbrahim Yınal Bey olsa da Şehzade Hasan'ın emrindeki kuvvetlerle Vasburagan bölgesindeki faaliyetleri de dikkat çekicidir. Van dolaylarında hakimiyet kurmak üzere Ermeni güçleriyle mücadele eden Şehzade Hasan, Bizanslılar ile yaptığı mücadeleler sırasında şehit olunca Tuğrul Bey'in emriyle bölgeye

⁸⁹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, (1995), "Selçuklu Devletleri Tarihi- Siyaset, Teşkilat ve Kültür", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.30.

yapılan seferler istikrarlı ve daha düzenli hale getirilmiştir.⁹⁰ Daha önce imparator II. Basil döneminde imparatorluğa yeniden tabi olan Ermeni krallıkları, Selçuklu idaresi dışındaki Türkmenlerin bölgeye yaptıkları akınlarda da Bizans Tuğrul Bey'in yeni sefer planı, yurt sorunu yaşayan Türkmen kitlelerinin insiyatifine bırakılmayarak bizzat Selçuklu hanedan üyeleri tarafından gerçekleştirilecek bir dizi fetih hareketine dönüşmüştür. Selçuklu hareketi öncesi Bizans ve Ermenistan'ın içinde bulunduğu siyasi vaziyeti ve aralarındaki politik durumu ortaya koymak önemlidir. Hali hazırda daha çok Gürcistan'daki güçlerden teşkil edilen ve Ermenistan'ın genel askeri gücü haline gelmiş 50.000 kişilik ordu Anadolu'nun doğu sınırlarını koruma politikaları için yeterli mukavemeti gösterse de imparator IX. Konstantinos tarafından bir tehdit olarak görülmekten kurtulamamıştır. Abhazlar ve İber Gürcüleri'nin Ardanuç üzerinden Oltu merkez olmak üzere güneye Bayburt ve İspir civarına hakim olma çabaları Bizans'ın Karasu Havzası'ndaki varlığını tehdit ediyordu. Ancak Türkmen akınlarının artarak devam etmesi Kafkasya aktörleri ile imparatorluk arasındaki çatışmayı zorunlu olarak ortadan kaldıracaktır.⁹¹ Bizans-Ermeni ilişkilerinde sıkça görülen Ermenilerin dağıtılarak etkisizleştirilmesi politikası IX. Konstantinos döneminde Ermeni ordusu için uygulanmıştır. Ermeni ordusunun terhis edilmesi, aynı zamanda çiftçilerden oluşan bu gücün tarımsal faaliyetleri artırması ve Bizans'ın bölgeden aldığı vergi gelirinin yükselmesi anlamına geliyordu. Elbette Bizans, Ermenistan ordusunu dağıtarak, doğunun güvenliğini riske attığını biliyordu. Anlaşılmaktadır ki Bizans, Türk tehdidine karşı savunma tertibini bizzat yürütmek ve Bizans askeri geleneğine uygun şekilde paralı askerlerden yararlanmayı tercih ediyordu. Bizans-Ermeni ilişkilerindeki karşılıklı güvensizlik durumu, IX. Konstantinos döneminde Ermeni güçlerinin terhis edilmesi kararıyla bir kez daha Ermeniler aleyhine neticeleniyordu.⁹²

1048 yılında İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın önderliğinde ilerleyen Selçuklu orduları, Azerbaycan üzerinden başlattıkları bir yürüyüşle Vaspuragan bölgesine hareket ettiler. Bizans ve Ermeni güçlerinin Gürcistan ve Doğu Anadolu'nun kuzey bölgelerinde yoğunlaşması ve doğudan gelen hücumlara karşı mukavemeti yalnızca bu bölgede gerçekleştirebiliyor olmalarıdır. Selçukluların Bizans ve müttefiklerinin en kuvvetli olduğu alanı hedef almaları, Bizans ve müttefiklerini zayıflatmak ve geriye çekilmeye mecbur bırakmaktan ziyade, kesin

⁹⁰ Cihan Piyadeoğlu, (2013) "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, C.23/Güz, İstanbul, s.130.

⁹¹ Fahrettin Kırzıoğlu, (1992), "Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar", *Türk Tarih Kurumu Yayınları Basımevi*, s. 59.

⁹² Grousset, (2005), s. 571-573.

bir sonuç almak istemeleri ve Doğu Anadolu'da tam hakimiyet kurma gayesinde olduklarının göstergesidir. Selçuklu ordusunun 100.000 kişilik bir güçte⁹³ olması ayrıca bu fikri desteklemektedir. Bu anlamda 1048 yılında yapılan Pasinler Savaşı'nın Selçukluların Anadolu hakimiyeti adına Malazgirt Savaşı öncesi bir prova niteliğinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Pasinler Savaşı'na giden süreçte Selçuklu kuvvetleri Aras nehrini geçerek Erzurum üzerine harekatlar düzenlediler. İmparator IX. Konstantinos'un desteği ile Gürcü komutan Liparit, Vasburagan valisi Aaron ve Gürcistan valisi Katakolon Kekaumenos'un emrindeki birlikler Türk ilerleyişine karşı Pasinler'de (Pasinler) konuşlandılar.⁹⁴ Dolayısıyla Bizans'ın uzun bir süreç dahilinde Türklere karşı geliştireceği savunma hatlarından ilki böylece Erzurum dolaylarında gerçekleşecekti.⁹⁵ İmparatorluğun elindeki bu birleşik güç Selçuklu ordusuna direnemedi. 1048 yılında Pasinler'de alınan bu zafer Doğu Anadolu'nun Türk hakimiyeti açısından ilk büyük zaferi kabul edilmektedir. Pasinler mağlubiyeti ve Balkanlardaki askeri hareketlilik, imparatoru barışa zorlarsa da Selçukluların talepleri buna engel oldu. Pasinler zaferi dolayısıyla itibarını ve Doğu Anadolu'daki askeri gücünü artıran İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'e karşı bir ayaklanma başlatsa da Yınal'ın bu girişimi kısa süre içerisinde engellendi. Doğu Anadolu'daki Türk ilerleyişinin sembol isimlerinden biri olması hasebiyle İbrahim Yınal'ın isyan hareketi, Bizans'ın Anadolu'daki gücünü toparlaması açısından zaman kazanmasını sağladı.⁹⁶ Bu hadiseden sonra Selçukluların Anadolu seferlerine Tuğrul Bey'in doğrudan dahil olduğunu görmekteyiz. Pasinler'de alınan zafer sonrası fetih hamlelerinin aksaması Tuğrul Bey'in daha geniş bir sefer başlatmasına sebep oldu. 1054 yılında başlatılan harekat yalnızca Doğu Anadolu coğrafyasına değil, Canik yörelerine kadar uzanan dolayısıyla Karadeniz bölgesini de içine alan kapsamlı bir askeri organizasyondur. Harekat boyunca Selçuklu ve Bizans orduları ciddi çatışmalara girmemişler, Bizans ordusu çatışmadan olabildiğince kaçınmıştır. Yukarı Fırat havzasını büyük ölçüde hakimiyetine alan Tuğrul Bey, en ciddi mukavemeti Malazgirt kuşatmasında görmüştür. Çeşitli askeri hamlelerde gösterilen başarılar, Selçukluların Anadolu içlerindeki yörelerle tanışması ve en önemlisi Selçuklu ordularının Anadolu'daki ilerleyişine Bizans'ın verdiği reaksiyonun ölçülmesi bakımından önem arz eden bu harekat, Tuğrul Bey'in başkente dönüşü sonrası 1055 yılında Selçuklu hanedan üyelerinden Yakutî tarafından sürdürülmüştür. Tuğrul Bey'in emriyle Anadolu ilerleyişini

⁹³ Ali Sevim-Erdoğan Merçil (1995), s. 35.

⁹⁴ Mükrimin Halil Yinanç, (1934), "Türkiye Tarihi:Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi", İstanbul, s. 26.

⁹⁵ Enver Konukçu (2010), "Sınırdaki Erzurum", Atatürk Dergisi, Erzurum, s. 9.

⁹⁶ Mikhael Attaleiates, (2008), "Tarih" çev. Bilge Umar, İstanbul, s. 55-56.

sürdüren Yakutî, düzenlediği istikrarlı seferler ile Bizans'ın Doğu Anadolu ile irtibatını büyük ölçüde kestiği gibi artık Doğu Anadolu'yu tümüyle Selçuklu askeri faaliyet sahası haline getirmiştir. Yakutî'nin komutanlarından Samuk Bey'in de ön plana çıktığı seferler aralıklı olarak 1063 yılına kadar devam etti. Bu uzun süreli hareket, Selçukluların önemli şehir ve kaleleri ele geçirdikleri ve Bizans'ın ancak Sivas'a kadar müdahil olabildiği bir askeri atmosfer yarattı.⁹⁷ Tuğrul Bey'in bizzat başında olduğu ilk girişimlerden, Yakutî'nin Anadolu seferini sonlandırmasına kadar geçen sürede cereyan eden hadiseler, Bizans Anadolu'sunun yüzyıllar boyu edindiği tecrübeleri sayesinde aşına olduğu bir durum haline gelmişti. Emevi ve Abbasilerin Anadolu üzerindeki askeri faaliyetleri ekseriyetle aynı güzergahlar üzerinde ve belirli merhaleler çerçevesinde gerçekleşmişti. Bu açıdan, Selçuklu ve Emevi-Abbasi akınları benzer özellikler gösterdiği gibi imparatorluğun bu girişimlere karşı gösterdiği politik ve askeri reaksiyon da benzeşmektedir. Bizans-Arap mücadelelerinde iki güç arasındaki temel sınır Toroslar iken Bizans-Selçuklu mücadelelerinde Sivas ve çevresinde sınırlanmıştır. Selçuklu ana karargahının Azerbaycan ve çevresinde kurulmuş olması Anadolu içlerine ilerlenmesi için önem teşkil ediyor, Selçukluların tam anlamıyla hakim olmadıkları bu coğrafyada ihtiyatlı hareket etmeleri gerekiyordu. Oluşan askeri cepheleşme, Selçukluların Doğu Anadolu'daki askeri varlıklarını ve siyasi nüfusunu geliştirmelerine sebep oldu.

Bütün bunların yanında Büveyhi ve Fatımi baskısına karşı egemenliği tehlike altına giren Abbasiler, Selçukluları bir kurtarıcı olarak kabul etmişlerdi. Tuğrul Bey'in batı yönündeki seferlerinin siyasi olarak yalnızca Anadolu ve Kafkasya'yı değil, doğrudan Arap dünyasının siyasetini de etkilediği açıktır. Abbasi Halifesi Hakim bi-Emrillah'ın Büveyhilere karşı Selçuklulardan yardım talep etmesi üzerine, Tuğrul Bey'in komutasında 1055 yılında Bağdat seferi gerçekleştirildi. Bağdat'da bulunan Büveyhi askeri varlığı daha çok Arslan Besasiri isimli Türk komutan ve onun tabiyetindeki Türk kitleler tarafından sağlanıyordu. Ancak Selçuklu kuvvetlerine mukavemet gösterecek seviyede bir kuvvetleri de bulunmuyordu. Bağdat'ta Selçuklu hakimiyetinin sağlanması ile Büveyhilerin Irak koluna son verildiği gibi Abbasi varlığı da siyasi hakimiyetini kaybederek sembolik hale geldi. 1055'teki gelişmeler üzerine Selçuklular, Irak ve çevresinde hakimiyet kurarak Fatımiler ile karşı karşıya gelmiş ve İslam Dünyası'ndaki konumunu da geliştirerek bir odak güç haline gelmiştir. Selçukluların bölgedeki hakimiyetini ortadan kaldırmak adına yapılan ayaklanmaların bastırılması ve 1063 yılında Tuğrul Bey ile Abbasi Halifesi'nin kızı ile

⁹⁷ Ali Sevim-Erdoğan Merçil (1995), s. 36-39.

evlenmesi⁹⁸ Selçuklu egemenliğini kalıcı hale getiren gelişmeler oldu.

Tuğrul Bey'in 1063 yılındaki vefatıyla, Süleyman ile Alparslan taraftarları arasındaki kısa çekişme Alparslan'ın tahta oturmasıyla sonlandı. Sultan Alparslan, Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Selçuklu idaresinde ortaya çıkan düzensizliği ortadan kaldırarak, batı yönünde yeni seferler başlattı. Tuğrul Bey'den sonra Sultan Alparslan'ın da dikkatleri batıya çekmiş olması, Selçukluların siyasi istikrarını ortaya koymaktadır. Tuğrul Bey'in Anadolu seferlerinin sonlandırılması, Irak ve İslam ülkeleri arasındaki politik gelişmeler üzerine gerçekleşmişti. Sultan Alparslan ve Selçuklu idaresinin 1064 yılında Azerbaycan ve Gürcistan üzerine başlattığı sefer, Tuğrul Bey döneminde yarım kalan girişimin devamı niteliğindedir. Rey'den hareket ederek Azerbaycan'a ulaşan Selçuklu ordusunun başında Sultan Alparslan bulunuyordu. Aras Nehri'ni aştıktan sonra ikiye ayrılan ordu; Alparslan idaresinde Gürcistan, Melikşah ve Nizamülmülk'ün idaresinde Doğu Anadolu'ya yöneldi.⁹⁹ Alparslan'ın bu ilk seferinde dikkatlerden kaçan önemli özelliği; Ermeni aristokrasisinin en güçlü ve Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu bahsi geçen bölgelere ilk kez doğrudan feth hareketine girişilmiş olmasıdır. Emevi ve Abbasilerin bu arazilere yaptıkları hücumlar, Doğu Anadolu üzerine yaptıkları seferlerde kullandıkları güçlere nisbeten daha küçük kuvvetler aracılığıyla gerçekleştirilmişti ve doğrudan feth amacı taşııyordu. Ayrıca Emevi ve Abbasiler, Ermenistan üzerindeki hakimiyetlerini, Ermeni aristokratları ile kurulan diyaloglar ve bölgeye yakın şehirlere yerleştirdikleri askeri yetkilileri vasıtasıyla gerçekleştiriyorlardı. Bu anlamda Türklerin ve Arapların hakimiyet yöntemleri birbirinden farklılık göstermektedir. 1064 seferinde siyasi ve stratejik özellikleri bir yana, dini ve kültürel bir merkez olması açısından büyük önem taşıyan Anı'nın ele geçirilmesi ve Ermenilerin bu hadise karşısında mukavemet gösterememeleri, Türk ilerleyişine karşı ne kadar çaresiz olduklarının da göstergesiydi.¹⁰⁰ Ermenilerin böylesine yalnız olmaları yalnızca Bizans'ın bölgenin savunulmasındaki zaafiyet sebebiyle değil, Ermeni aristokratlarının dahi Selçukluların karşısına çıkmaya cesaret gösterememeleri idi.¹⁰¹ Sultan Alparslan, kardeşi Kavurd'un başlattığı isyan sebebiyle bölgeden ayrılrsa da¹⁰² Selçuklu akınları daha güneyde, Doğu Anadolu'nun iç kısımlarındaki beyler aracılığıyla devam ettirildi. İmparatorluğun, Anı'nın kaybı ve hemen ardından Sultan Alparslan'ın bölgeden ayrılmasıyla Türk ilerleyişine karşı

⁹⁸ İbnü'l Esir, 'el-Kâmil fi't-târih', X, s. 40-41.

⁹⁹ İbnü'l Esir, 'el-Kâmil fi't-târih', X, s. 50.

¹⁰⁰ İbrahim Tellioglu, (2014), "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", Türk-Ermeni Külliyyati, c.2, s.123-124.

¹⁰¹ Grousset, (2005), s.598-599.

¹⁰² Osman Turan, (2009), "Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti", Ötüken Yayınları, İstanbul, s. 157.

elle tutulur bir mukavemette bulunmadığını görmekteyiz. Anı'nın fethinden sonra imparatorluk adına Kars ve çevresinde hakim olan Gagik'in Alparslan'ın üstünlüğünü kabul etmiş olması¹⁰³ ve kısa süre sonra buradan ayrılarak egemenliği bütünüyle Selçuklulara terk etmesi, Gürcistan-İran ve Doğu Anadolu arasındaki bu stratejik mevkiide Türk egemenliğinin başladığının göstergesiydi. Selçuklu akınlarının ekseriyetle Diyarbakır ve Urfa dolaylarında yoğunlaşmış olması, Van dolaylarına kadar olan bölgenin artık Selçuklu egemenliği altında olduğunu ortaya koymaktadır. Grousset'in eserindeki ifadeleri de mevcut durumu tasdikler mahiyettedir. *'Selçuklu Türkleri 1064'ten beri doğu Ermenistan'a sahiptiler. Bizanslıların egemenliğinde bulunan batı kazalarını fethetmek kalıyordu geriye.'*¹⁰⁴ Bizans tahtına IV. Romanos Diogenes'in geçişinin temel sebebinin Türklerin Anadolu'daki faaliyetlerine karşı, imparatorluğun gösterdiği zayıf reaksiyon olduğu açıktır. 1068 yılına kadar devam eden akınlar, imparatorluğun Sivas'ın ötesindeki siyasi otoritesini büyük ölçüde sarsmıştır. Bizans ordusu, Selçuklulara karşı mukavemet göstermiş olsa da karşısındaki gücün, merkezi bir ordu olmadığını hatırlatmak gerekir. Bu kuvvetler büyük ölçüde beylerin tabiiyetindeki Türkmen birlikleriydi ve Bizans ordusu ancak bu büyüklükte bir ordu ile mücadele edebilecek güçteydi. Bu gerçeğin farkına varmış olacak ki imparator, 1064-1068 yılları arasındaki askeri gelişmelerden alınan ders ile ciddi askeri faaliyetlerde bulunacaktır.

Romanos Diogenes gibi asker kökenli bir ismin imparator oluşunda Bizans ile Selçuklular arasında cereyan eden hadiselerin etkisi olsa da imparatorluğun X. Konstantinos (1059-1067) döneminde yaşadığı iktisadi kalkınma ve dolayısıyla bürokratik sınıfın devlet idaresindeki hakimiyeti¹⁰⁵ imparatorluğun askeri vasıflarının geri planda kalmasına sebep olmuştu. Aynı şekilde imparatorluğun savunulması bu dönemde bürokratların işi olup, düşmanlarla kurulan diplomatik ilişkilere bel bağlanmış durumdaydı.¹⁰⁶ X. Konstantinos'un ölümüyle naip olarak tahtı ele geçiren eşi Eudokia'nın kısa süreli iktidarında, devletin idari mekanizmasındaki hakimiyet benzer şekilde sürdürüldü. Halbuki bu dönem, Selçukluların Anadolu üzerine yaptıkları seferleri geliştirdikleri ve özellikle Doğu şehirlerinin doğrudan Selçuklu tehdidiyle muhattap olduğu yıllardı. Aynı zamanda Balkanlarda Peçenek ve Uzların, İtalya'da Normanların baskıları imparatorluğu ciddi anlamda sıkıştırmış vaziyetteydi. Eudokia bu gidişatı tersine çevirmek adına ordunun ve dolayısıyla askeri sınıfın devreye

¹⁰³ Urfalı Mateos, (1962), s.121-122.

¹⁰⁴ Grousset, (2005), s.607.

¹⁰⁵ Semavi Eyice, (1971), "Malazgirt Savaşını Kaybeden İmparator Romanos Diogenes (1068-1071)", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 5.

¹⁰⁶ Attaliates, (2008), s. 100.

girmesi gerektiğine inanıyordu ve bu doğrultuda askeri sınıfın en güçlü ismi olduğu anlaşılan Romanos Diogenes ile evlenerek onun imparator olmasını sağladı. Romanos Diogenes'in iktidarı elbette askeri sınıfın dışında kalan taraflar açısından bir felaket olarak değerlendirilebilir. Ancak ne olursa olsun yeni imparator dışarıdan cereyan eden bir tehlikeye çözüm yaratacak kişi olarak tahta oturmuştu ve tahta bulunacağı süre tehlikenin bertaraf edilip-edilemediğine göre belirlenecekti. Bu yazılı bir kaide olmasa da Bizans idari sınıflarının yeni imparator hakkındaki görüşlerinden bu sonucu çıkarmak bir zorlama olmayacaktır. Diogenes de bu gerçeğe göre hareket etmiş ve doğrudan orduyu iyileştirecek hamleler yapma yolunu tercih etmişti.

Bürokratlar ile yapacağı mücadeleyi erteleyen imparator ilk olarak, onun tahtın sahibi olmasını ve iktidarının meşruiyetini sağlayan, asıl tehlike ile ilgilenmek durumundaydı. Bu maksatla harekete geçen imparator, (1068) Dorylaion (Eskişehir) üzerinden Kızılırmak dolaylarına ilerleyerek buradan Sivas ve Kayseri güzergahını izlemiştir. Bizans'ın sefer yolu olması sebebiyle gelenekselleşmiş olan bu güzergah aynı zamanda ordunun temel ihtiyaçlarının karşılanması açısından da önem taşıyordu.¹⁰⁷ Bizans ordusu sayısı itibarıyla kalabalıktı¹⁰⁸ ancak genç ve donanım açısından ciddi eksikleri bulunuyordu. İmparator ilerlediği güzergahta herhangi bir Türk hücumu ile karşılaşmadığı için daha güneyde bulunan Selçuklu kuvvetlerinin üzerine gitmeyi uygun gördü. Ancak Selçuklular birliklerini ikiye ayırarak kalabalık Bizans ordusunun hareketinin tersi istikametinde akınlar gerçekleştiriyorlardı. İmparator güneyde bulunduğu sırada Niksar üzerine ilerleyen Selçuklular, Bizans ordusunun Anadolu'daki varlığını anlamsızlaştırıyorlardı. İmparator, mahiyetindeki güçlerle Selçuklu birliklerine yetişemeyeceğini bildiğinden daha hafif birliklerle kuzeyde bulunan Selçuklu güçlerinin üzerine yürüyerek başarılı sonuçlar aldı ancak bu uzun mesafeli hareket dahi ordunun yorulması için yeterliydi.¹⁰⁹ Buradaki hareketinden sonra Suriye dolaylarına hareket eden imparator, Halep ve Umur Tekin isimli Selçuklu komutanı tarafından savunulan Hierapolis'te de (Münbiç) müspet sonuçlar aldı ve bu iki şehri ele geçirdi. Bütün bu sefer sırasında Doğu Anadolu'daki Selçuklu varlığıyla alakalı bir değişim yaşanmamıştı. Yalnızca Suriye yolculuğu sırasında Malatya'ya az sayıda asker bırakılmıştı. Selçuklular ise birbirinden tecrübeli komutanların önderliğinde Bizans ordusunun hareketine göre cephe alıyor ve bu yeni askeri vaziyeti tahlil ediyorlardı. Tuğtekin,

¹⁰⁷ Ömer Faruk Uyanık, (2020), "Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes (1068-1071), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, s. 54-55.

¹⁰⁸ İbnü'l Cevzi s. 97 vd; Ebul Ferec, I, s. 318.

¹⁰⁹ Ioannes Zonaras, (2008), "Tarihlerin Özeti", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 125-126.

Gümüştekin, Savtekin, Afşin, Ahmet Şah, Uvakoğlu Atsız ve kardeşi Çavlı, Arslantaş, Dılmaçoğlu, Mehmed Sanduk, Tarankoğlu ve Karahanoğlu hanedanından olup Selçuklu tabiyetine giren Horasan Saları gibi birçok bey, Selçukluların Anadolu seferlerine öncülük ediyorlardı.¹¹⁰ Hafif ve hareketli Türkmen birlikleri, büyük çoğunluğu zırhlı ve paralı askerlerden kurulan ağır Bizans ordusunu doğrudan karşılamak yerine ileri hareketler düzenleyip daha sonra ilk uygun gördükleri güvenli alana geri çekiliyorlardı. Ayrıca Selçuklu beylerini zorlayan ve acele etmelerini gerektiren siyasi bir vaziyet bulunmadığından düşmanlarına nisbeten psikolojik üstünlükleri de bulunuyordu. Ele geçirdikleri bölgelerde henüz siyasi bir mücadele halinde değillerdi. Burada bulunmalarının sebebi savaş sonunda tatbik edilecek, Selçuklu hakimiyeti öncesi askeri sonuçlar almaktan başka bir şey değildi. İmparator muhtelif yörelerde Selçuklulara karşı aldığı küçük başarılar ve Anadolu'nun mevcut durumunu bizzat görmüş olmasıyla Konstantinopolis'e döndü. İmparatorun bu ilk seferinin Anadolu'daki askeri vaziyet ile alakalı çok büyük değişimler yaratmadığını söyleyebiliriz. Bahar aylarında yeniden Anadolu'ya dönen imparator, Kayseri üzerinden Fırat dolaylarına ilerledi. Selçuklu birliklerinin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunduğu dair gelen bilgiler sebebiyle, Bizans ordusu sürekli yer değiştirmek durumunda kalıyordu. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde girilen küçük çaplı çatışmalardan sonra savaş daha çok Antakya ile Maraş arasındaki bölgede yoğunlaştı. Bizans'ın; Fırat'ın doğusuna sarkmayı planladığını anladığımız bu savaşlarda Selçuklu tarafı, ilk çatışmalardan beri tekrarladığı stratejisini devam ettirerek, Bizans ile doğrudan karşılaşmaktan kaçınarak, mücadeleyi daha büyük bir alana yaymak üzere genişletmiştir ki Kapadokya dolaylarına yaptığı akınlar bunun göstergesidir.¹¹¹ Bu seferlerden de beklediği sonucu alamayan imparator Konstantinopolis'e döndü. Bir yıl sonra yeniden Anadolu seferine çıkmak üzere hazırlansa da bu seferi Manuel Komnenos'un idare etmesine karar verildi. Manuel Komnenos Anadolu'da çeşitli girişimlerde bulundu ancak Selçuklu emirlerinden Elbasan'a karşı mağlup oldu ve esir haline geldi. Ancak Manuel ile anlaşılan Elbasan, bilinmeyen bir sebeple imparatorluğun hizmetine girmeyi tercih etti.¹¹²

Bu sırada Şii Fatımi Devleti ciddi bir iç savaş yaşıyordu. Taraflardan biri olan vezir Hamdanoğlu Nasir al-Davla içerisinde bulunduğu durumu iyileştirmek ve bir anlamda canını kurtarabilmek adına adamlarından Ahmed al-Buhari'yi Sultan Alparslan'a göndererek, Mısır

¹¹⁰ Yinanç, (1934), s. 66-67.

¹¹¹ Attalates, (2008), s. 141.

¹¹² Zonaras, (2008) s.129-130. vd; Yinanç, (1934), s.68. vd; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, (1995), s. 57-58.

üzerine yürümesi ve burayı fethetmesi için ikna etmesini istedi. Başarılı olunması durumunda Mısır ve dolayısıyla Nasir al-Davla ve tabiyetinin Abbasi hilafetini meşru tanıyacak olmaları Sultan Alparslan ve Selçukluların İslam dünyası üzerindeki siyasi hakimiyetini pekiştirmesi ve rakipsiz kalmaları anlamına geliyordu. Ahmed al-Buhari başarılı olmuş olacak ki Sultan Alparslan harekete geçerek Diyarbakır üzerinden Suriye dolaylarına indi. Bu hareket sırasında Tuğrul Bey döneminde ele geçirilemeyen Malazgirt kalesini de Selçuklu egemenliği altına aldı. Halep'i de kısa bir kuşatma sonrası kansasız şekilde hakimiyet altına alan sultan, Şam üzerine yürüdü. Selçukluların hızla Mısır üzerine yürüdükleri sırada imparator Romanos Diogenes'in emrinde büyük bir Bizans ordusunun Doğu Anadolu ve Azerbaycan dolaylarına ilerlediği haberi alındı. İmparator Norman ve Franklerin de eşlik ettiği paralı askerler, Got, Bulgar, Uz ve Peçenek gibi doğrudan Bizans askeri varlığının bir parçası olmayan farklı milletlerden birliklerinde bulunduğu büyük bir orduya sahipti. Daha önceki seferlerde ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ile alakalı ciddi sorunlar ortaya çıkmıştı ve imparator bu seferinde bu güçlüklerle karşılaşmak istemiyordu. Ayrıca Selçuklu kuvvetleri hızlı ve hareket kabiliyeti yüksek birimlerden oluştuğu için sayıca üstün olduğu anlaşılan Bizans ordusunun Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağıtılarak, düşmanın bu anlamdaki üstünlüğünün eritilmesi amaçlanıyordu. İmparator ordusuyla Sivas'a geldiğinde burada kurmaylarıyla bir askeri toplantı gerçekleştirdi. Farklı strateji ve fikirlerin ortaya çıktığı toplantıda, doğu birliklerinin başında bulunan Nikephoros Bryennios ve magister rütbeli Ioseph Tarkhaneiotos doğrudan bir saldırı yerine ordunun Romalı hüviyetinde olunan şehir ve kalelerde istihdam edilmesi, Selçukluların sefer güzergahlarındaki ikmal noktalarının ortadan kaldırılması ve ayrıca Romalı olarak kabul edilmeyen Ermenilerin çoğunlukta olduğu alanların, Selçuklulara terk edilmesi fikrindeydiler. Bu büyük askeri organizasyonda dahi siyasi ve kültürel problemlerin stratejik bir argüman olarak dile getirilmesi, Bizans-Ermeni ilişkilerinin ne derece zayıf olduğunun bir başka delilidir. Ermeni kökenli komutanların çoğunluğunu oluşturduğu bir diğer fikir grubu ise imparatorluk topraklarının X. Konstantinos dönemindeki sınırlara kadar genişletilmesi yani Türklerin Doğu Anadolu dahil olmak üzere bölgeden uzaklaştırılması gerektiği fikrindeydiler. Bu iki karşıt fikrin savaş gündemini oluşturduğu sırada imparator savaşın Malazgirt'te yapılmasına karar verdi. Şüphesiz Malazgirt tercihi bahsedilen fikir gruplarının söylemlerinden bağımsız olmamakla beraber, imparatorun şahsi beklentilerinin de tezahürüydü. Malazgirt, Selçuklu askeri sahası haline gelen Doğu Anadolu'nun Bizans açısından direniş noktalarından birini oluşturmuştu. Azerbaycan ve Mezopotamya arasında bulunan Malazgirt, Selçuklu'nun İran içlerindeki merkezlerine ulaşım açısından da stratejik önem taşıyordu. Ayrıca savaşın Malazgirt'te kazanılması, Ermeni tebaa üzerindeki Bizans

hegemonyasını geliştirebilirdi. Büyük oranda Türk hakimiyetinin başladığı doğu sınırı, bu savaş neticesiyle yeniden kazanılır ve Konstantinopolis'teki muhalif sesler kesilebilirdi.¹¹³ Elbette alternatif alanlar üzerine de düşünülmüş olmalıdır ancak zaferin gerçekleşmesi durumundaki getirileri itibarıyla Malazgirt, imparator açısından muazzam bir hedef konumundaydı.

Selçuklu ordusu, Bizans ordusunun ilerlediği haberini Mısır üzerine hareketi sırasında haber aldığından dağınık halde bulunuyordu. Ordunun bir bölümü Suriye'de bırakılarak derhal Fırat aşıldı. Bu ani hareketin ordunun iase sistemini bozmaması adına bir bölüm asker de Irak dolaylarında bırakıldı. Horasan, Azerbaycan ve Arran bölgelerinden gelen askerlerin çoğunlukta olduğu orduyla hareket eden sultan, Ahlat'a ilerledi. İmparator, sultanın gelişinden haberdar olmadığı için çevrede görülen Selçuklu kuvvetlerinin mahiyetini bilmiyordu. Hatta imparatorun, Selçuklu ordusu hakkındaki istihbaratı yok denecek kadar azdı.¹¹⁴ Böylesi tecrübeli bir askerinin bu kadar ihtiyatsız şekilde hareket ediyor oluşu, şüphesiz kendisine ve elindeki güce duyduğu sonsuz güven ile açıklanabilir. Bu maksatla Bryennios'u Ahlat dolaylarına gönderdi. Bryennios buradan büyük zaiyat vererek, yaralı olarak dönünce imparator derhal Malazgirt'e ilerledi ve stratejik mevkiileri tutarak savaş öncesi üstünlüğü elinde bulundurmak istedi. Ancak Selçuklular daha hızlı davranmış ve Malazgirt ovasının yüksek bölgelerini ele geçirmişlerdi. İki ordunun karşılaştığı gün Bizans ordusunda bulunan Uz ve Peçenek gruplarının bir bölümü Selçuklu tarafına geçtiler. Bizans ordusunun süvari birliklerinin önemli bir kısmını oluşturan bu gruplar, savaş teknikleri bakımından Selçuklular ile benzeştiğinden Bizans ordusu açısından büyük bir kayıp olarak görülebilir. Bu açığı kapatabilmek adına geride bıraktığı ordu ve komutanlarından Ursel ve Tarkhaneiotes'i Malazgirt'e çağıran imparator beklediği desteği göremedi ve bunlar güçleriyle buldukları garnizonları dağıttılar. Sultan Alparslan'ın yanında ise önceki seferlerde Anadolu'da önemli tecrübe kazanan Yakuti ve Kutalmış'ın oğullarıyla birlikte gibi birçok emir ve hanedan mensubu bulunuyordu.¹¹⁵ Selçuklu ordusunun sayısı hakkında araştırmacıların farklı görüşleri olsa da sultanın şahsi ordusu olan Horasan ordusu ve Anadolu'da gaza faaliyetlerinde bulunan Türkmen gruplarının çoğunluğu oluşturduğu hakkında görüş birliği bulunmaktadır. Savaş öncesi Selçuklulara iltihak eden Uz, Peçenek ve Kürt gruplarının

¹¹³ J.C Cheynet, (2020), "Manzikert Askeri Bir Başarısızlık mı?" çev. Murat Keçiş, İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi 72, İstanbul s.210.

¹¹⁴ Eyice, (1971), s. 37-39.

¹¹⁵ Yinanç, (1934), s.73-74. vd; Turan, (2009), s. 135-136, aynı yazar, "Selçuklular Zamanında Türkiye", s. 25-26. vd; Ali Sevim, (1972), "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", Malazgirt Armağanı, s. 224. vd; İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt Muharebesi" DİA, VII, s.245.

toplam sayılarının Selçuklu ordusunun genel sayısının yanında dikkat çekici seviyede olmadığı açıktır. 26 Ağustos 1071 Cuma günü yapılan savaş, Selçuklu ordusunun kesin zaferiyle sonuçlandı ve imparator Selçukluların esiri haline geldi. Sultan Alparslan ve Romanos Diogenes arasında yapılan görüşmede bir antlaşma yapıldı.

Malazgirt'te alınan büyük zafer ile Selçukluların Anadolu içlerine ilerlemelerinin önünde bir engel kalmamış oldu. Romanos Diogenes'in Bizans tahtına çıkabilmek adına verdiği mücadelelerde başarısız oluşu ve yeni imparator VII. Michael Doukas'ın imparatorluğun içerisine düştüğü askeri ve ekonomik kaos sebebiyle Türk ilerleyişine mukavemet edememesi, Bizans'ın doğu sınırlarındaki otoritesini tamamen kaybetmesine yol açtı. Türk kuvvetleri artık yıldırma veya stratejik bölgelerde girişilen seferler için değil, doğrudan hakimiyetlerinin tescili için Anadolu'da bulunuyorlardı. Bu maksatla Doğu Anadolu'nun çeşitli alanlarına yerleşen Türk kitleleri gittikleri bu bölgelerde yeni siyasi oluşumların temellerini attılar.Yeni imparatorun savunmasız kalan Anadolu topraklarını korumak amaçlı girişimleri de başarısızlıkla sonuçlandı. 1072 ve 1073 yıllarında cereyan eden ufak çatışmalar, Bizans lehine sonuç vermediği gibi Anadolu'da faaliyette bulunan komutanların isyanları imparatorluğu askeri çıkmaza soktu. Bu vaziyetin oluşumunda, Diogenes öncesi ve Diogenes iktidarında ordu üzerindeki mevkiilerini güçlendiren komutanların yeni imparatorla uyumsuzluk içinde oluşu kadar, Diogenes'ten sonra devlet içinde ortaya çıkan güç boşluğunda güç devşirme gayretinde olan birçok asker ve politikacının varlığı da bulunmaktadır. Bu anlamda isyanların bastırılması ve imparatorluğun içinde bulunduğu kaos halinin ortadan kaldırılması adına görevlendirilen Aleksios Komnenos'un ilk girişimleri başarısız olmuştur. 1073 yılında Sultan Alparslan'ın şehadeti Selçukluların Anadolu'daki ilerleyişini aksatmadığı gibi buradaki güçlerini pekiştirecek gelişmelerin yaşandığını görmekteyiz. Sultan Alparslan'dan sonra Kutalmışoğullarının Anadolu'daki nüfuslarının artışı muhtemel bir iktidar kriziyle alakalı olmalıdır. Selçuklu tahtına henüz geçen Melikşah, iktidarını sağlama alma amacıyla Kutalmışoğullarını devlet merkezinden uzak tutma gayesiyle uzaklaştırmıştır. Kutalmışoğullarını Selçuklu Devleti adına Filistin ve Lübnan dolaylarının hakimi olan Atsız Bey'e karşı mağlup olmalarından sonra Anadolu'nun güneyinde görmekteyiz. Kutalmışoğulları hanedanının bir parçası olduklarından Türkmenler ve yerel unsurlar üzerinde güç toplama açısından avantajlı

durumdaydılar.¹¹⁶

Anadolu'nun hemen her noktasında görülen askeri ve siyasi dönüşüm ortamı Doğu Anadolu ve özellikle Karasu havzası için de geçerliydi. Selçuklular hakimiyetleri altında bulunan şehir ve arazileri İslam geleneğinde görülen ikta usulüne göre yönetirlerdi. Bu yönetim usulü, dönemin önemli ismi Vezir Nizamülmülk tarafından Selçuklulara has şekilde düzenlenmiş, Arap geleneğinde görülen siyasi, askeri ve iktisadi ikta modellerinin bir karma hali olarak Selçuklularca faaliyete geçirilmiştir. Buna göre; sultan tarafından ikta verilen şahıslar nüfusları altında bulunan şehir veya arazileri sultan adına siyasi ve askeri donanım ile insiyatif sahibi olarak yönetirlerdi.¹¹⁷ Dolayısıyla Anadolu'da ortaya çıkan yeni yapılar bahsedilen hukuksal kaidelerin emrettiği şekliyle kurulmuşlardır. Bu bilgiye dair doğrudan bir tarih vesikası bulunmasa da Selçukluların hakimiyeti altında bulunan başka coğrafyalarda uygulandığı açısından ve Selçukluların ardılı olan diğer yapılarda görülen usul bu şekildedir. Karasu havzasında Erzurum merkezli Saltuklular, Kemah-Divriği dolaylarında Mengücekliler, Kızılırmak havzasında geniş bir alana hakim olan Danişmendliler, muhtelif tarihlerde Harput, Mardin, Hasankeyf gibi merkezlerde Artuklular, Ahlat ve çevresinde Ahlatşahlar, Bitlis dolaylarını kontrol eden Dilmaçoğulları gibi çok sayıda siyasi organizasyon ortaya çıkmıştır.

Tuğrul Bey döneminden beri askeri faaliyet sahası haline gelen, siyasi ve kültürel merkezlerden uzak olması sebebiyle hakimiyet kurmaya elverişli olan Erzurum ve çevresinde ortaya çıkan Saltuklular, Doğu Anadolu'da ortaya çıkan yeni siyasi oluşumların ilk örneklerindedir. Saltukluların kuruluş tarihleri hakkında çeşitli görüşler olsa da bu konu hakkındaki ilk bilgi Zahirüddin Nişaburi¹¹⁸ ve ondan nakil ile Reşidüddin Fazlullah¹¹⁹ tarafından verilmektedir. Buradan hareketle, Malazgirt için oluşturulan savaş meclisinde bulunduğu rivayet edilen Saltuk'un savaş sonrasında Erzurum ve çevresindeki arazileri ele geçirdiği ve böylece beyliğini inşa ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Saltuklular özelinde çalışma¹²⁰ yapan Faruk Sümer ve Osman Turan'ın Doğu Anadolu beyliklerinin geneli için yaptığı çalışmada Saltukluların da içinde olduğu beyliklerin Malazgirt zaferinden hemen

¹¹⁶ Claude Cahen, (2000), "Osmanlılardan Önce Anadolu", çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 7-9.

¹¹⁷ Erkan Göksu, (2009), "Türkiye Selçuklularında İkta", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 26, s. 140-143.

¹¹⁸ Zahirüddin Nişaburi, "Selçukname", s. 27.

¹¹⁹ Fazlullah Reşidüddin, (1999), Camiu't Tevarih Zikru Tarih-i Âli Selçuk", II, neş. Ahmed Ateş, Ankara, s.33-39.

¹²⁰ Faruk Sümer, (1971), "Saltuklular", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, Ankara 1971, s.394.

sonra kuruldukları fikri işlenirken, Mükrimin Halil Yinanç'ın başını çektiği bir diğer görüşe göre kuruluş tarihi 1080 senesine dayandırılmaktadır.¹²¹

Hangi tarihte kurulduğu hakkındaki görüşler bir yana Saltukluların Doğu Anadolu'nun kuzey sınırlarındaki işlevi ve Karasu havzasında Türk varlığının oluşumundaki Saltuklu katkısı üzerinde duracağız. Oltu, İspir, Bayburt, Tercan, Tortum, Pasinler ve Kars dolaylarındaki Miçingerd gibi yerleşimlerde hakim olan Saltuklular¹²², buldukları alan itibariyle Doğu Anadolu'nun kuzey güzergahında bulduklarından, daha çok Kafkasya üzerinde gerçekleşen siyasi gelişmelerle muhattap olmuşlardır. Gürcistan siyasetinden ayırmadan ele aldığımızda; Ermeni aristokrasisi ve Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu bölgede kurulmuş olmaları dolayısıyla Saltuklular, Doğu Anadolu'da kurulan diğer beyliklerden ayrıca değerlendirilmelidir. Saltukluların hakim oldukları bölgelerde köklü bir şehir ve kasaba kültürü olduğunu söyleyebiliriz. Başlangıçta Saltukluları oluşturan Türklerin, şehirli veya göçebe bir kitle olup olmadıkları hakkında kesin bir bilgi bulunmasa da bölgeye yerleştikten ve siyasi bir bütünlük oluşturduktan sonra ortaya koydukları uyum dikkat çekicidir. Özellikle Doğu Anadolu'ya yerleşen Türk kitlelerinin nüfus itibariyle şehirlerin yakınlarında ve daha çok kırsal alanlarda hakim oldukları fikrinden hareketle, Saltukluların Erzurum gibi büyük ve zengin bir şehir ile özdeşleşmiş hale gelmeleri yerleşik kültürün nedenli gelenekselleşmiş olduğunu göstermektedir. Tarihte ortaya çıktıkları ilk yıllardan yıkılış sürecine kadar Saltukluların yer değiştirdiklerine, nüfuslarını oluşturan kitlelerin yoğun göçlere katıldıklarına dair bir iz olmaması da şehirli özelliklerinin gelişmiş olduğuna dair bir başka göstergedir. Örneğin Artuklularda olduğu gibi siyasi erkin çeşitli kollar halinde bölünerek, başka bölgelerde görülmemeleri de yerleşmiş bir şehir geleneğine sahip olduklarının kanıtıdır.

Saltuklular iktisadi açıdan stratejik bir bölgeye hakimdiler. Trabzon limanına yakınlığı, İran ile Anadolu arasındaki ticari geçiş güzergahlarından biri olması sebebiyle Erzurum'un zenginleşmiş bir şehir olması, Saltukluları komşularına nisbeten avantajlı kılıyordu. Ayrıca Kafkasya ile olan doğal irtibatı, Saltuklu merkezini Kafkasya siyasetinin vazgeçilmez merkezi haline getiriyordu. Bütün bu özellikleriyle Saltuklular ciddi bir ticaret potansiyeline sahip olmalarının yanında geniş otlaklara sahip olduklarından hayvancılığın da rahatlıkla yapılabileceği bir coğrafyaya hakimdiler. Ortaçağda herhangi bir siyasi

¹²¹ Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri s. 111-112.

¹²² Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri s. 132.

organizasyonun varlığını devam ettirebilmesi için ihtiyacı olan siyasi ve iktisadi asgari şartlar, Saltuklular tarafından sağlanmış durumdaydı hatta bu şartlara Saltuklular doğal yollarla sahip olmuşlardı. Buldukları coğrafi alan iklimsel olarak yerleşime, şehir yaşamına, Pasinler ve Erzurum ovası gibi hayvancılık yapmaya elverişli alanlarıyla, ticari açıdan zenginleşmeye müsait bir alanda bulunmaları, beyliğin bahsedilen asgari düzeyde bir güce erişimini kolaylaştırmıştır. Saltuklular açısından asıl iç mesele bölgenin Türkleştirilmesi olmalıdır. Bunu bir kültürel hedef olarak ele almış olmalı ki istikrarlı olarak mimari alanda faaliyetlerde bulunmuşlar ve bölgenin maddi ve manevi anlamda bir Türk yurdu haline gelmesi için uğraş vermişlerdir. Bunun bir hedef olduğundan hareketle, bu fikri oluşturan temelde, bölgedeki yoğun Ermeni nüfusu ve etkisi olduğu söylenebilir. Elbette Ortaçağda mimari ve sanatta ortaya konulan eserlerin inşa edilme amacı yalnızca bölgenin kültürel durumunu leyhte geliştirmek değildir. Ancak Doğu Anadolu'nun ve Saltuklular özelinde Erzurum ve çevresinin artık yerleşimi tamamlanmış ve yeni vatan olarak değerlendirilen bir alan olduğunu unutmamak gerekir. Türkler açısından burası artık askeri faaliyetlere merkez olması için garnizon olarak kullanılan veya akın yapma maksadıyla gelinen bir arazi olmaktan çıkmıştır.

Saltukluların siyasi serüveni ise beyliğin kendi girişimlerinden ziyade, Selçuklu iktidarının politik seyrine göre belirlenmiştir. Beyliğin kurucusu Ebul Kasım'dan sonra tahta geçen Ali Bey'in iktidarı, Selçuklu Devleti'nin büyük bir taht mücadelesi yaşadığı döneme denk geliyordu. Berkyaruk ve Muhammed Tapar kardeşler arasındaki mücadelenin başlarında Berkyaruk galip gelince Muhammed Tapar, Ahlat'a çekilmek durumunda kaldı ve mücadele bu fasıladan sonra bütün Selçuklu topraklarına ve Selçuklu tabiiyetindeki unsurların alanlarına sıçramış oldu. İçerisinde Saltuklu Beyi Ali'nin de bulunduğu Ahlatşah Sökmen, Siirt'i kontrol eden Kızıllar ve Yağsıyan gibi beyler Ahlat'ta Muhammed Tapar'ın güçlerine iltihak edince bu büyük mücadelenin getirdiklerinden Doğu Anadolu da nasibini almış oldu. Kardeşler arasında İran'da Zencan yakınlarındaki Kızılözen mevkiinde yapılan barış antlaşması gereğince bu bölgenin batısındaki alanlar Muhammed Tapar'ın hakimiyetine girdi ve dolayısıyla Doğu Anadolu ve buradaki aktörler de Tapar'ın tabiiyetinde kaldılar.

Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un ölümüyle doğal müttefiğini kaybeden Gürcü Krallığı, bu siyasi boşluğu kapatabilmek adına Kuzey Kafkasya'da askeri gücüyle dikkat çeken Kıpçaklar ile yakınlaşarak burada yeni bir ittifak yaratma yoluna gittiler. Müstakil olarak önemli bir askeri gücü olduğu anlaşılan Kıpçakların buna rağmen bir siyasi

yapı oluşturmamaları onların da Gürcüler ile hareket etmelerini zorunlu kılmış olmalı ki bu ittifak kısa süre içerisinde gerçekleşti.¹²³ Bu ittifak sonuçlarını hızla gösterecekti. 1118 yılında Azerbaycan dolaylarına yapılan Gürcü saldırısı, Saltukluların bulunduğu mevki icabı onların etrafında gerçekleşen Türk ittifakının oluşumunu sağladı. Pasin ovasına kadar ilerleyerek Saltuklu merkezine yaklaşan Gürcü ordusu, birkaç sene içinde Azerbaycan dolaylarında da görüldü. Güneyde Haçlı, kuzeyde Gürcü tehdidi Doğu Anadolu'nun siyasi aktörlerini de doğrudan etkiledi. Selçukluların içerisinde bulunduğu siyasi karmaşa, Gürcülere karşı beyliklerin harekete geçmesini zorunlu kıldı. Gürcülere karşı oluşturulacak ordunun komutasına güneyde Haçlı birliklerine karşı verdiği başarılı mücadelelerden ötürü Artuk oğlu İlgazi getirildi. Dilmaçoğlu Togan Arslan'ın da katıldığı birlikler Erzurum'a, buradan da Gürcü ordusuyla karşılaşmak üzere kuzeye hareket ettiler. Yapılan savaşta beylikler mağlup olarak geri çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Anı bir dönem Gürcülerin eline geçse de kısa süre sonra yeniden Selçuklu tabiiyetindeki güçlerin kontrolüne girdi.¹²⁴ Ancak Gürcü Krallığı, Doğu Anadolu beylikleri ve Selçuklular için artık yeni bir tehdit konumuna gelmiş oluyordu. Saltuklular; Ali Bey'in 1123 yılındaki vefatından sonra da onun güttüğü politikaların dışına çıkmayarak, Selçuklulara karşı tabiiyet sorumluluğunu da bozmadan ve diğer beyliklerle olan ittifak ilişkilerine zarar vermeden hareket ettiler. Elbette Gürcü tehlikesi göz önüne alındığında bu Saltuklular için bir siyasi zorunluluk olarak değerlendirilebilir ancak çok sayıda siyasi aktörün bulunduğu Doğu Anadolu'da, politik istikrar sağlayabilmek ve bunu hanedan evlilikleri ve askeri işbirliği ile geliştirmek, Saltukluların ne denli pragmatist bir bilinçle hareket ettiklerinin de kanıtıdır.

Ali Bey'in vefatından sonra Saltuklu tahtına oturan kardeşi Ziyaeddin Gazi döneminde beyliğin önemli askeri gelişmelerin içerisinde olmadığı görülmektedir. Ziyaeddin Gazi'nin kısa süreli iktidarı döneminde gerçekleşen gelişmeler; Saltuklular için bahsettiğimiz istikrarlı dış politikanın sürdürüldüğü, Ali Bey'in vefatından sonra beyliğin gücünü toparlamak için uğraş verdiği bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Ziyaeddin Gazi bu minvalde; kardeşi Süleyman'ın vefatından sonra Meyyafarikin'i ele geçiren Hüsametdin Temürtaş ile irtibat kurdu ve kızını onunla evlendirerek akrabalık ile güçlendirilmiş bir ittifak oluşturdu.¹²⁵ Ziyaeddin Gazi iktidarının diğer beylere nazaran daha sakin bir dönem

¹²³ Osman Gürbüz, (2002) "Saltuklular", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s.84.

¹²⁴ Turan, (1980), "Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi", Nakışlar Yayınevi, İstanbul, s. 6.

¹²⁵ İbnü'l Ezrak, (1992), "Meyyâfârikîn ve Âmîd Tarihi (Artuklular Kısmı)", çev. Ahmet Savran, Erzurum, s.40.

olmasında Gürcü saldırılarının azalmasının payı büyüktür. Gürcistan Kralı II. David'in 1125 yılındaki vefatı ve oğlu I. Dimitri'nin Gürcü tahtına oturması başta Saltuklular olmak üzere bölgedeki diğer Türk teşekkülleri rahatlatmıştır. Zira yeni kral siyasi tecrübesi bulunmayan bir isimdi. Ayrıca yeni kralın Gürcistan'ın iç siyasetinde Orbelyan ailesi ve hanedan arasında ortaya çıkan bölünmüşlüğe karşı gösterdiği zaafiyet doğrudan orduyu da etkileyecekti. Öyle ki ordunun en önemli mevkiilerinde görev yapan Orbelyan ailesine karşı Kıpçaklar, Gürcü ordusundaki konumlarını güçlendirmek isterken Gürcüler askeri anlamda Kıpçaklara bağımlılıklarını artırmaya yanaşmıyorlardı.

Yine bu dönemde Anı üzerinde önce Şeddadi Emiri Fadlun ve daha sonra Dilmaçoğlu Togan-Arslan'ın hakimiyetini görmekteyiz. Saltuklular ve Gürcistan arasındaki siyasetin önemli bir cephesi olan Anı'da iki devletin de varlık gösterememesi ve bunlardan başka siyasi aktörlerin öne çıkmış olması, Ziyaeddin Gazi ve I. Dimitri'nin seleflerine nazaran zayıf olduklarının da göstergesidir. Ancak Ziyaeddin Gazi'nin 'Ebû'l-muzaffer' ünvanı taşıyor olmasından hareketle kaynaklarda zikredilmeyen bir zaferin sahibi olduğu sonucunu çıkarmak yanlış olmayacaktır. Saltuklular ve beyleri hakkındaki kısıtlı bilgiler ancak çevrelerinde gerçekleşen önemli hadiseler ve onların aydınlattığı kronolojiyi takiben ortaya konulabilmektedir. Bu anlamda Ziyaeddin Gazi'nin 'Ebû'l-muzaffer' ünvanı taşımasını sağlayan hadisenin 1131 yılında Gürcülere karşı alınan zafer olması muhtemeldir. 1226'da Gürcistan'ın başında gördüğümüz Kral II. İvani'nin Oltu ve Pasinler üzerine yaptığı seferlerden sonra 1131 yılında Ziyaeddin Gazi ve Dilmaçoğlu Togan Arslan'ın oğlu Kurti'nin düzenlediği seferde ciddi başarılar elde edilmişti.¹²⁶ Böylece Saltukluların Ziyaeddin Gazi döneminde kurduğu siyasi ilişkiler önemli bir kazanım sağlamış oluyordu. Bu zaferden kısa süre sonra 1132'de vefat ettiği anlaşılan Ziyaeddin Gazi'den sonra Saltuklu tahtına yeğeni II. İzzeddin Saltuk geçmiştir.¹²⁷

II. İzzeddin Saltuk, Saltuklu tahtında en uzun süre bulunan bey olarak hayli hareketli bir dönemi işgal etmektedir. Kaynaklarda bu dönem hakkında dahi oldukça az bilgi bulunması sebebiyle siyasi ilişkiler ile Saltuklu ve çevresindeki teşekküllerin tarihi seyirlerini etkilemesi açısından zikredilen siyasal hadiselerin üzerinde durmak mecburiyetindeyiz. İzzettin Saltuk ilk iş olarak; amcası Ziyaeddin Gazi döneminde geliştirilen ittifak ilişkilerini bir üst noktaya taşıyarak, Doğu Anadolu siyasetinde etkin rol oynayan Ahlatşahlar ve hali hazırda politik

¹²⁶ Turan, (1980), s. 8.

¹²⁷ Azimi, (1988) "Tarih", çev. Ali Sevim, "Azimi Tarihi Selçuklulara Ait Bölümler", Ankara, s. 47.

diyalog halinde oldukları Dilmaçoğulları ile ittifak kurdu. Kızlarından Şahbanu'yu Ahlatşah II. Sökmen ile evlendirerek bu hanedan ile akrabalık ilişkileri kuran İzzeddin Saltuk, diğer kızını Erzen hakimi Togan Arslan'ın oğlu Kurti veya Yakup Arslan ile evlendirmiş, böylece Saltukluların ısrarla koruduğu ittifak politikasını kendi döneminde sağlama almayı amaçlamıştır. Bulunduğu bölge gereği Gürcistan ile doğrudan karşı karşıya kalan Şeddadiler, Anı ve diğer stratejik bölgelerdeki hakimiyetlerini korumak amacıyla Saltuklular ile siyasi ilişkilerini evlilik vasıtasıyla geliştirmeyi amaç ediyorlardı. Anı hakimi Fahreddin'in evlilik talebinin Saltuklular tarafından reddedilmesi yeni bir düşman kazanmalarına sebep olacaktı. Fahreddin'in kendisini savunamayacağı bahanesiyle davet ettiği İzzeddin Saltuk ve çok sayıda birliği Anı yakınlarında tuzağa düşerek esir düştüler. İzzeddin Saltuk ve diğer esirler, Mardin hakimi Artukoğlu Necmeddin Alpi ve Ahlatşah II. Sökmen'in ödediği yüksek miktarda fidye karşılığında serbest bırakıldı.¹²⁸

1155 yılında Fahreddin'in Anı üzerindeki hakimiyetini kaybetmesiyle bölge siyasetini derinden etkileyecek bir dizi hadise meydana gelecekti. Aslında Anı'nın; Karasu havzasının da içinde bulunduğu bölgenin politik terazisindeki önemini bu tarihten sonra gerçekleşen değişim vasıtasıyla anlamaktayız. Fahreddin'den sonra Anı'ya hakim olan kardeşi Fadlun iktidar ortağı olan Hristiyan din adamlarıyla ters düşünce yönetimi kaybetmiş ve papazlar bunu fırsata çevirerek Gürcüleri şehre davet etmişlerdi. 1161 yılında Gürcülerin şehri kısa sürede işgal etmesiyle buradaki İslam hakimiyeti de ortadan kalkmıştı.¹²⁹ Özellikle din adamlarının etrafında gelişen bu hadiselerin, Gürcistan tarafından kışkırtıldığını tahmin etmek çok zor olmayacaktır. Gürcistan'ın Anı üzerindeki emelleri yalnızca zengin bir şehir veya düşmanlarına karşı geliştirdiği stratejiler için önemli bir durak olmasından ziyade, bölge Hristiyanları için kutsal bir merkez niteliğinde olması ve bölgedeki Bizans mirasının sembollerinin başında gelmesiyle ilişkilidir. Gürcistan'ın Anı'da hakim olması maddi ve askeri getirilerinin yanında bölgedeki Hristiyanlar üzerindeki manevi iktidarı ve buradan doğan itibar ile doğrudan alakalıdır. Dolayısıyla Gürcistan'ın Anı üzerindeki ısrarı krallığın meşruiyetinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

Anı'nın kazanılması ile Gürcülerin 1162 yılında kalabalık bir orduyla yeniden bölgeye hareket etmeleri ve Azerbaycan üzerine yaptıkları saldırıda ciddi bir direnişle karşılaşmadan çok sayıda müslümanı katlettiler. İslam Dünyasının siyasi aktörlerinin harekete geçmelerine

¹²⁸ İbnu'l Esir, El-Kamil fi't Tarih, XI, s. 229-230.

¹²⁹ Ebu'l Farac Tarihi, (1950) çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK Yay. Ankara,, c.2, s. 398

sebept oldu. Bunun üzerine Azerbaycan'da hakim olan İldenizlilerin önderliğinde Nahçivanda oluşturulan müttefik ordusu, Gürcistan üzerinde başarılı seferler düzenleyerek geri döndüler.¹³⁰ İldenizlilerin, Büyük Selçuklu merkezine bağlılığının diğer tâbi güçlere nazaran daha güçlü olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla 1163 yılında yapılan bu seferin, İldenizlilerin önderliğinde yapılmış olmasından hareketle Selçuklu merkezi yönetiminin dikkatini Gürcistan üzerine çektiği anlaşılmaktadır. Ahlatşah II. Sökmen, Erzen hakimi Devletşah ve Ortaçağ boyunca Doğu Anadolu ile İran arasındaki önemli askeri garnizonlardan biri olan Meraga şehrinin hakimi Aksungur'un katıldığı seferde Saltukluların zikredilmemesi sefere onlara nazaran daha büyük kuvvetlerle katılan, çok sayıda siyasi teşekkülün bulunmasıyla alakalı olmalıdır.¹³¹ Gürcülerin ciddi bozguna uğratıldığı bu seferin sonucunda Bayburt, Oltu, Micingerd gibi bölgelerin Saltuklu hakimiyetine girdiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle ismi zikredilmese de Saltukluların müttefik ordularına dahil olduğu sonucu çıkarılabilir.¹³²

Büyük bir zafer ve yüksek meblada ganimet kazanarak kendi ikametgahlarına dönen beyler bu tarihten sonra kendi aralarındaki politik mücadeleyi devam ettireceklerdi. Bu anlamda Saltuklular batıda hakim bir güç haline gelen Türkiye Selçukluları ile irtibata geçmeyi tercih etmişlerdir. Öyle ki Türkiye Selçukluları'nın Anadolu'daki hakimiyetleri açısından Danişmendliler önemli bir rakibi bulunuyordu. Danişmendliler de tıpkı Türkiye Selçukluları gibi Büyük Selçuklu merkezinden uzakta Kızılırmak çevresinde örgütlenmiş ve itibarlı bir yapı haline gelmişti. Türkiye Selçukluları ile Danişmendliler arasındaki mücadele Bizans'ın ve Haçlı tehdidinin verdiği tecrübe ile sıcak çatışmalardan ziyade bölgedeki siyasi yapılar üzerinde geliştirdikleri ilişkiler üzerinden ilerliyordu. Dolayısıyla Saltuklular veya Mengücekliler gibi daha zayıf yapılar artık batıdaki bu iki kutup arasında politik pozisyonlarını almak mecburiyetindedilerdi.

İzzeddin Saltuk kızını Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan ile evlendirerek, varlığına tehdit olarak gördüğü Danişmendlilere karşı önemli bir müttefik edinmiş oluyordu. Kurulan bu akrabalık bağı Selçuklu hanedanının bir parçası ile olduğundan Saltuklular için ayrıca değerliydi. İbnü'l Esir ve Anonim Selçukname'de yer alan ifadelerle göre bu evlilik ile Saltukluların Türkiye Selçuklulara tabi oldukları belirtilmiştir. İzzeddin Saltuk'un kızının Türkiye Selçuklu merkezine doğru çeyiziyle beraber yola çıkması ve yolda Danişmendli

¹³⁰ İbnü'l Esir, El-Kamil fi't Tarih, XI, s. 234.

¹³¹ İbnü'l Esir, El-Kamil fi't Tarih, XI, s. 234-235; İbnü'l Ezrak, Meyyâfârikîn ve Âmîd Tarihi, s.130-135.

¹³² Abdülkerim Özeydin, "Saltuklular", DİA, c.36, s.54-56.

Yağıbasan'ın kuvvetleri tarafından ele geçirilerek yeğeni Kayseri Meliki Zünnun ile nikahlandırılması sonucu evlilik gerçekleşmemiş ve II. Kılıçarslan bu hakaret karşısında derhal Danişmendlilere karşı taarruza geçmiş ve burada yapılan savaşta Emir Zünnun hayatını kaybetmiş olsa da Kılıçarslan başarılı olamamış ve geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır.¹³³ Böylece Türkiye Selçukluları ile oluşturulmak istenen ittifak gerçekleştirilememiştir.

İzzeddin Saltuk'un ölümüyle yerine oğlu Nasıreddin Muhammed geçmiş ve o da selefleri gibi Irak Selçukluları ve İldenizlileri metbu tanıyarak¹³⁴ batıda gerçekleşen siyasetin uzağında kalmayı tercih etmiştir. Nasıreddin Muhammed dönemiyle ilgili yeterli kaynak bulunmasa da bu dönemde Saltuklu-Gürcistan diyaloglarının yoğun olarak devam ettiğini görmekteyiz. Zira Nasıreddin Muhammed, Gürcistan'a "Altın Çağ" yaşatacak Kraliçe Tamara ile çağdaştır. Kraliçe Tamara babası III. Giorgi döneminde varis ilan edilmiş ve onun ölümünün ardından çıkan kısa süreli taht mücadelesi sonrası 1184 yılında Gürcistan tahtına oturmuştu.¹³⁵ Kraliçenin ilk iktidar yılları üst düzey Kıpçak yöneticilerin muhalefeti ve isyanları ile geçmişti. Kraliçe, tahtına karşı yeni bir muhalefeti engellemek adına Suzdal Prensiği'nden Yuri Bogolubsky ile evlenmiş ve başlarda eşinin öncülük edeceği uzun süreli seferlerine başlamıştır. Bahsi geçen seferlerden ilki Saltuklular üzerine gerçekleşmiş ve Pasinler'e kadar ilerleyen Gürcü ordusu ganimetlerle bölgeden ayrılmıştır. Saltuklular ve bölgenin diğer hakimlerinin Gürcülerin ilk hücumuna karşı ciddi bir reaksiyon verememeleri Gürcülerin iştahını kabartmış ve ardından gelen seferler yalnızca Saltuklu arazilerini değil, Trabzon'dan Kars'a kadar her bölgeyi kapsayacak hale evrilmiştir. Bu seferlerde alınan kesin başarı ve ganimetler, Kafkasya'daki Kıpçak, Alan, Oset gibi diğer siyasi aktörlerin Gürcistan'ın etrafında toplanması ve böylece krallığın mevcut gücünün giderek büyümesine sebep olmuştur. Bütün bu gelişmelerin karşısında Saltukluların sükunetinden, Gürcistan ile başa çıkacak bir kuvvetleri olmadığı ve güçlü bir müttefiğe ihtiyaç duydukları sonucunu çıkarabiliriz. Kraliçe Tamara'nın Yuri Bogolubsky'yi boşaması ve ardından Oset Prensi David Soslan ile evlenmesi, Gürcistan'ın hali hazırda varolan askeri hareketliliğini artırmasına sebep olmuştur. Özellikle Azerbaycan bölgesine yaptığı seferlerle rüşünü ispatlayan David, komutasındaki ordular ile Azerbaycan hakimi İldenizli Kızıl Arslan'ın vefatı sonrası siyaseten yalnız kalan Saltuklular üzerine ilerlemiş; Kars, Sürmeli ve İspir'den sonra Erzurum'u kuşatmıştır. Saltukluların tarihlerinde ilk kez karşılaştıkları bu durum

¹³³ İbnu'l Esir, El-Kamil fi't Tarih, XI, s. 257-258; Anonim Selçukname, (1952) Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, çev. Feridun Nafiz Uzluk, s. 26.

¹³⁴ Osman Gürbüz, (2002) "Saltuklular", Doktora Tezi, Erzurum, s. 87-88.

¹³⁵ Brosset, s. 356-360.

aslında beyliğin ne kadar ömrü kaldığının da bir göstergesidir. Zira Saltuklular, Gürcistan'a karşı giriştikleri savaşlarda mücadeleyi sınır boylarında tutmayı başarmışlar ve müttefiklerinin yardımıyla çok kez Gürcü topraklarında askeri faaliyetlerde bulunabilmişlerdi. Gürcülerin Erzurum kuşatması; Nasıreddin Muhammed'in surların dışına çıkıp Gürcü ordusuna taarruzuyla sonuçlanmıştır.¹³⁶ Savaşın galibinin kim olduğu hakkında net bir bilgi bulunmasa da merkez şehri kuşatılmış bir beyliğin yarma hücumuyla büyük bir zafer kazanamayacağı aşikardır. Ayrıca Tamara dönemi gibi dikkat çekici bir zaman diliminde, Saltukluların büyük bir zafer kazanmış olmaları durumunda bunun Gürcü veya İslam kaynaklarında yer almış olması gerekir. Burada cereyan eden hadiselerden sonra Gürcü hücumlarının hız kesmeden devam etmesi de ayrıca burada bir Saltuklu zaferi olmadığına delili olarak gösterilebilir. Bu tarihten itibaren Saltuklu tarihi Türkiye Selçukluları Döneminde Erzincan ve Erzurum başlığı altında değerlendirilecektir.

Kaynaklarda Mengücek, Mengüçlü, Benî Mengüçek ve birçok farklı şekilde zikredilen Mengücekliler, Malazgirt zaferinden sonra Erzincan, Divriği, Kemah ve Şebinkarahisar (Köğonya) gibi merkezlere hakim olarak bir siyasi teşekkül haline gelmişlerdi. Coğrafi olarak gayet yüksek ve engebeli olan bu arazi hayvancılığa, dolayısıyla konargöçer yaşama oldukça elverişli bir alan olması dışında varolan transit geçiş güzergahlarından biri olarak işlev görmektedir. Mengüceklilerin hakim olduğu alan yalnızca bu özellikleriyle ele alındığında büyük bir siyasi teşekkülün merkezi olma işlevinden uzak bir görüntü vermektedir. Ancak Mengücekliler Doğu Anadolu gibi geniş bir bölgede varolabilmek için yetersiz olan bu alanda ortaya koydukları siyaset ile uzun yıllar hüküm sürmeyi başarmışlardır.

1227 yılına kadar süren varlıkları boyunca bahsi geçen bölgelerde oldukça dikkat çekici eserler meydana getiren beyliğin siyasi serüveni Türkiye Selçuklu tabiyetine ve nihayet doğrudan hakimiyetine kadar devam edecektir. Çağdaşı olan diğer beyliklere nazaran daha dar bir alanda, şubeler şeklinde hüküm süren Mengüceklilerin atası Mengücek Gazi'nin; soylu bir kökene sahip olduğu, Malazgirt öncesinde Selçuklulara bağlı olarak Anadolu ve Suriye dolaylarında çeşitli askeri girişimlerde rol oynadığı fikri genel kabul olsa da kaynaklarda bahsi geçen kısıtlı ve dağınık veriler araştırmacıların konuya temkinli yaklaşımlarına sebep

¹³⁶ Erhan Ateş, (2017) "Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXII/2 s. 368.

olmuştur.¹³⁷ Divriği-Sitte Melek Türbesi'nde bulunan 1162 yılına sabitlenen kitabesinde; "... zalimlerden hesap soran, Anadolu, Suriye ve Ermenistan'ı dize getiren, Alp Kutluğ, Uluğ Hûmayun, Ceboğa, Tuğrul-Tekin, Mengücek soyunun..." şeklindeki ifadeler hanedanın soylu kökleri hakkındaki tespitleri güçlendirmektedir. Kaynaklarda Mengücek Gazi dönemi ile ilgili bilgi bulunmasa da kendisi ve oğullarının kabirlerinin Kemah'ta bulunmasından, beyliğin ilk merkezinin burası olarak belirlendiği, hali hazırda yeni yurt edilen bölgede vücuda getirdiği siyasi yapının ilk teşkilatını oluşturduğu tahmin edilebilir. Münecimbaşı'nın ifadelerine göre Mengücek Gazi, Danişmend Gazi ve Kılıçarslan gibi Anadolu'nun Türk yurdu haline gelişi sürecindeki ilk büyük isimlerin yanında Bizans'a ve Gürcistan'a karşı gaza faaliyetlerinde bulunmuştur. Ölümünden sonra kabrinin bir ziyaretgâh haline gelişi ve şahsına atfedilen kutsallık, yaşamı boyunca gerçekleştirdiği önemli vazifelerin halk üzerindeki yansımaları olarak görülebilir.

Mengücek Gazi'den sonra beyliğin başına geçen oğlu İshak'ın iktidarı Mengüceklilerin siyasi tarihi açısından en hareketli dönemi kapsamaktadır. Beylik bu dönemde Danişmendliler ve Artuklular ile çatışmaya girmiş, hakimiyeti altındaki dar alanı genişletme amacı gütmüştür. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'ın Büyük Selçuklulara karşı giriştiği Habur Savaşı'nda vefat etmesiyle güçlenen Danişmendliler, özellikle Malatya üzerinde egemenlik kurmak için mücadele etmişlerdir. Danişmendli Melik Gazi'nin kızıyla evlenerek ittifak oluşturan Mengücekliler İshak'ın hakimiyeti altına almak için uğraş verdiği güney bölgeleri aynı zamanda Danişmendlilerin de hedefinde olan bölgelerdi. Ancak Danişmendliler Malatya ve civarında hakim olabilmeleri için bölgeye doğrudan geçiş güzergahı konumunda olan Eğin, Arapgir ve Çemişgezek gibi kaleleri ve oldukça stratejik konumdaki bulunan Harput'u almak mecburiyetindediler. Kuruluşlarından bu yana yakın ilişki içerisinde olan iki beyliğin, yani Danişmendliler ve Mengüceklilerin çıkarları işte bu noktada çatışıyordu. Danişmendlilerin doğudaki politikaları; Doğu Anadolu'da oldukça küçük alanlarda egemen olan yapıları ilhak ederek stratejik alanları ele geçirmek, Türkiye Selçuklularının Büyük Selçuklulara karşı uyguladığı politikaya benzer şekilde güç devşirebilmek, bölgedeki Türk unsurlar üzerindeki itibarını yükseltmek ve siyasi karmaşa ortamından kendisine rakip bir güç ortaya çıkmadan müdahil olabilmek gibi amaçlardan

¹³⁷ Turan, (1980), "Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi", s.55-58. ; Necdet Sakaoğlu, "Türk Anadolu'da Mengücekoğulları", s.27-32. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, (1988) "Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal: Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlüklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış" TTK Yay, Ankara , s. 49-50. ; Faruk Sümer, (1990) "Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Beylikleri, s. 2-3.

oluşuyordu. Mengücekliler ise batıya yani Danişmendli topraklarına müdahil olamayacağından güney yönünde genişlemek mecburiyetindeydi.

Bu dönemde Mengücekliler'in Bizans adına Trabzon'u yöneden Gabras ile müttefik olduğunu görmekteyiz. Bu iki siyasi yapının ittifak kurması benzer siyasi pozisyonlarda bulunmalarından kaynaklanıyordu. Öyle ki Trabzon Gürcistan ile doğal müttefik olabilirdi. Ancak bunun yanında Gürcistan, Trabzon İmparatorluğu'nu Anadolu'daki Türk güçlerine karşı bir tampon devlet olarak tahayyül ediyor ve ilişkilerini bu noktada sınırlıyordu. Trabzon hakimiyet sahasını genişletebileceği alanlar Karadeniz'in Anadolu sahilleri ve Kuzey Karadeniz limanlarıydı. Karadeniz'in Anadolu yüzünde devam eden Bizans egemenliği, Trabzon ile Bizans'ı karşı karşıya getirecekti. Trabzon müstakil bir yapı olarak siyasi meşruiyetini de Bizans karşıtlığı üzerine inşa etmek yoluna gidecekti. Bu dönemde Trabzon'un Bizans'ın bir parçası olarak kalmasını sağlayan yegane durum güç dengesinin henüz bozulmamış olmasıydı. Bu sebeple bölgede Mengücekliler dışında doğrudan müttefik olabileceği çok da yapı bulunmamaktaydı.

Mengücekliler ve Danişmendliler dışında bahsedilen bölge üzerinde emelleri olan bir başka güç ise Artukoğlu Belek idi. Harput'ta hakim olan Çubuk Bey'in vefatı, bahsedilen siyasi aktörleri harekete geçirdi ve 1112 yılında Malatya hakimi Tuğrul ve ona bağlı iş gören Belek, kuzey yönünde akınlar yaparak Kemah dolaylarına kadar ilerledi. Buna karşılık 1118 yılında İshak Bey'in Malatya üzerine ilerlemesi bölgenin mevcut siyasi dengelerini alt üst eden bir olaylar zincirine başlangıcını oluşturacaktı. Malatya hakimi Tuğrul ve atabeki Artukoğlu Belek derhal bölgeye intikal ederek Mengücek arazilerine kadar akınlar düzenlediler. Bu gelişmeler üzerine İshak, Mengücek arazisini terk ederek Trabzon'a müttefiği Gabras'ın yanına sığındı.¹³⁸ Trabzon üzerinden Belek ve Melik Gazi üzerine harekete geçen İshak Bey ve Gabras, Bayburt ile Gümüşhane arasındaki bir yer olduğu anlaşılan Serman (Sadak) mevkiinde gerçekleşen savaşta büyük bir yenilgi aldılar. Ayrıca İshak Bey ve Trabzon hakimi Gabras bu savaş sonucunda esir düştüler. Gabras yüklü miktarda fidye ile İshak ise kayınpederi Melik Gazi'nin teveccühüyle serbest bırakıldı.¹³⁹ İshak'ın Melik Gazi tarafından serbest bırakılması, Belek ile olan ittifakını bozdu. Melik Gazi'nin Belek gibi bir müttefiği kaybetme pahasına yaptığı bu hamleden, bölge siyasetinin en büyük kuvveti olduğu sonucuna varabiliriz. Mengücekliler bu hadiselerden sonra

¹³⁸ Süryani Michael Vekayinamesi, (1944) çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, c.2, s. 66-68. ; Turan, (1980), "Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi", s. 58-59.

¹³⁹ Azimi, (1988), "Tarih", çev. Ali Sevim, "Azimi Tarihi Selçuklulara Ait Bölümler", Ankara, s. 461.

muhtemelen Danişmendlilerin tahakkümü altında kaldılar.¹⁴⁰ İshak Bey'in 1142'de vefatıyla Kemah bir dönem Danişmendli Melik Muhammed'in hakimiyetine girse de ölümüyle şehirde yeniden Mengücek hakimiyeti tesis edildi.¹⁴¹

İshak Bey'in vefatıyla Mengücekliler iki şubeye ayrıldılar. Divriği ve çevresindeki sınırlı alanlarda Süleyman Bey, Erzincan, Kemah ve Şebinkarahisar'da Davud Bey hakim oldular. Hadisenin Türk geleneğine uygun olarak, 'egemenlik alanlarının oğullar arasında paylaşılması' şeklinde gerçekleştirilmiş olması, Türklerde görülen siyasi hukuk kaideleri açısından paralellik gösteriyor olsa da mesele politik açıdan İshak Bey döneminde çökmeye yüz tutan beyliğin parçalanmasından başka bir şey değildir. Öyle ki yaptığımız iki şubeli tanımlama yani Divriği ve Erzincan şeklinde taksim edilen yeni siyasi yapının ne seviyede somut olduğu da tartışmalıdır. Elbette ortada iki ayrı bey ve iki beylik bulunmaktadır ancak bunların İshak Bey'in ilk iktidar yıllarına benzer şekilde teşkilatlı ve alışılmış şekliyle bağımsız olup olmadıkları şaibelidir. Bu şaibenin varlığı kaynaklardaki bilgilerin zayıflığı sebebiyledir. Ayrıca Mengücek beyleri arasında hiyerarşik bir bağ olup olmadığı veya ortak siyasi hedefler için birleşip birleşmedikleri hakkında da yorum yapmak oldukça zordur. Meseleyi Türk devlet geleneğinde görülen örneklerle açıklamak da pek mümkün değildir. Zira, XII. Yüzyılda Anadolu'daki Türk varlığı artık kendi siyasi geleneğini oluşturmuştur. Özellikle beyliklerin politik durumu, ne Türkistan'da görüldüğü haliyle boylar federasyonu ne de Selçuklularda görülene benzer merkezi bir devlet örgütlenmesi şeklinde gerçekleşmemektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında bahsi geçen dönemdeki kaos halinin etkileri olduğu açıktır. Bu ayrıntılı bir idari mesele olduğundan yorumlamalarımız çalışmamızın III. Bölümünde aktarılacaktır.

Mengüceklilerde yaşanan iktidar değişikliği aynı yıl (1142) Danişmendliler için de geçerli oldu ve tahta Yağıbasan geçti. Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu tarihten itibaren 1162'ye kadar geçen yirmi sene zarfında kaynaklarda yer alan pek az bilgi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu süreç ile alakalı olarak Mengücek ve Danişmendli siyaseti hakkında ancak tahminlerde bulunulabilir. 1162 yılında Danişmendli Yağıbasan'ın Kemah hakimini infaz etmesi kaynaklarda yer alsa da öldürülen şahsın Danişmendli veya Mengücekliler olduğu hakkında da kesinlik bulunmamaktadır. İnfazın Kemah'ta gerçekleştirilmesinden hareketle; şehrin Danişmendli hakimiyetine geçmiş olduğu ve Necdet Sakaoğlu'nun da Süryani

¹⁴⁰ Necdet Sakaoğlu, (1971), "Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları", s. 40-41.

¹⁴¹ Süryani Michael Vekayinamesi, (1944), s. 119.

Michael’de geçen ifadelerden edindiği tahminine göre, infaz edilen kişinin Kemah hakimi Mengüceklî Davud Bey olabileceği¹⁴² fikri kuvvetle muhtemeldir. Dönem hakkındaki istisnai netlikteki bu anlatıdan da anlayabileceğimiz gibi Mengüceklîler için iki şube şeklindeki siyasi vaziyet hakkında ortaya koyabileceğimiz yorumlar tahminin ötesine geçememektedir.

Mengüceklîler, İshak Bey’in iktidarında başlayan çözülme süreçlerini 1162 yılında Kemah Mengüceklîlerinin başında gördüğümüz Fahreddin Behramşah dönemiyle sonlandıracaklardır. Fahreddin Behramşah’ın seleflerinden farkı ise Danişmendlilerden ziyade Türkiye Selçukluları ile daha yakın ilişki içerisinde olma şansını yakalamış olmasıdır. Mengüceklîler için Fahreddin Behramşah döneminde gelen değişim, Türkiye Selçukluları ile Danişmendliler arasındaki siyasi ilişkinin dönüşümüyle paralel olarak gelişmiştir. Danişmendli Emir Gazi, damadı Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan’ın vefatından sonra, tahta onun oğullarından Mesud’un geçmesi için destek vermiş ve Sultan Mesud dönemi boyunca Anadolu siyasetinde Türkiye Selçuklularına baskın hale gelmişti. Ancak Emir Gazi’nin vefatı sonrası Danişmendli tahtına geçen Melik Muhammed iktidarında Türkiye Selçukluları, Danişmendlilere kaptırdıkları üstünlüğü dengelemeye başlamışlardı. Türkiye Selçukluları tahtına Mesud’tan sonra II. Kılıçarslan geçti ve babasının iktidarının son döneminde Danişmendlilere karşı uygulanan politikayı devam ettirmeyi tercih etti. 1164’te Danişmendlileri ortadan kaldıran sultan, böylece hakimiyeti altındaki alanları Anadolu’nun iç bölgelerinden Karadeniz’e ve Karasu havzasına doğru genişletmiş oldu. Bu dönemde Mengüceklîlerin de Türkiye Selçuklularına tabi olduğunu görmekteyiz. Fahreddin Behramşah’ın II. Kılıçarslan’ın kızı ile evlenmesi siyasi tabiiyetin akrabalık ile geliştirilmesi ve karşılıklı olumlu ilişkilerin kurulmasına yol açtı. Bu ilişki iki siyasi yapı arasındaki güç farkından doğan bir zorunluluk ve akrabalıktan ziyade Fahreddin Behramşah’ın şahsiyetiyle alakalıdır. Oldukça renkli, sanat düşkünü ve ince ruhlu biri olan Behramşah, tabiiyet sorumluluklarını yerine getirmenin yanında savaş ve genişleme politikalarından uzak durarak beyliğin sembolik varlığını Türkiye Selçuklularının gölgesi altında sürdürmeyi başarmıştır.

2.3. Türkiye Selçukluları Döneminde Erzincan ve Erzurum

Nasireddin Muhammed’in 1191 yılında vefatıyla Saltuklu tahtına kız kardeşi Mama Hatun geçmiştir. Saltuklu tarihi açısından tam bir çözülme süreci olarak adlandırabileceğimiz Mama Hatun dönemi, aile mensupları arasındaki taht mücadeleleri ve beyliğin hali hazırda

¹⁴² Sakaoğlu, (1971), s. 43.

büyük oranda erimiş gücünün, Mama Hatun'un dokuz yıllık iktidarı boyunca tamamen tükenmesi süreciyle nihayete erecektir. Mama Hatun döneminde de Gürcüler yeniden Azerbaycan dolaylarında görülmüş, 1195 yılında gerçekleşen Şemkur Savaşı, Gürcistan'ın Azerbaycan üzerinde dolaylı hakimiyet kurmasını sağlamıştır. Sonuçları itibariyle daha sonra gelişecek olayların başlangıcı niteliğinde olan bu Gürcü zaferi, Azerbaycan merkezli olarak Karasu Havzası ve Doğu Anadolu siyasetini derinden etkileyecektir. Kraliçe Tamara'nın Gürcistan tahtı için verdiği politik mücadelenin başarısız bir kopyası niteliğinde gelişen Mama Hatun iktidarı, yeğeni Alaeddin Melikşah'ın 1200 yılında Saltuklu tahtına oturması ve kendisinin tahttan uzaklaştırılması ile son bulmuştur.

Doğu Anadolu'da, Azerbaycan'da ve güneyde Gürcülere karşı tepki verebilecek bir siyasi güç kalmamış olması Türkiye Selçuklularını harekete geçirdi. Bu yalnızca Gürcistan'ın ilerleyişini engellemek ile alakalı olmayıp, Eyyübilerin Doğu Anadolu'daki siyasi boşluktan faydalanarak bu bölge ile daha yakından ilişki kurmasıyla ilgilidir. Türkiye Selçukluları; önceleri Büyük Selçuklular ve onların tabiiyetindeki idari yapıların etki alanında olan siyasi aktörleri, metbu ilişkilerinden ziyade doğrudan ilhak etmek ve bu yapılar üzerinde kesin denetim sağlamayı amaç edinmişlerdir. Öyle ki Malazgirt Zaferi'nden bu yana ortaya çıkan siyasi gelişmelerden edinilen tecrübe; Karasu Havzası özelinde ve Doğu Anadolu'da çok sesli siyasetin, merkezi güç odakları için faydasız olduğunu göstermiştir. Türkiye Selçuklularının Karasu Havzası başta olmak üzere Anadolu'nun doğusunda tatbik etmek istedikleri hakimiyet teorisi bu fikirden doğmaktadır. Ayrıca Karasu Havzası, ciddi sayıda Türk nüfusunun bulunduğu ve gelen göçler vasıtasıyla artmaya devam ettiği bir coğrafya idi. Bu nüfusun başka bir siyasi aidiyet olmaksızın Türkiye Selçuklu idaresinde bulunması, Türkiye Selçuklularını Türk kitlelerinin yegâne hâmisi konumuna yükseltecekti. Büyük Selçukluların manevi mirası bütünüyle hanedanın Anadolu'da büyüyen diğer şubesine geçebilirdi. Dolayısıyla Türkiye Selçuklularının fetih ve gaza amaçları yalnızca siyasi ve ekonomik sebeplerle açıklanmamalıdır.

İlk iş olarak Gürcü ilerleyişini durdurmak adına 1202 yılında harekete geçen II. Rükneddin Süleymanşah, seferin başında Mengücekliler ve Saltuklular'a askeri hazırlıklarını yapmaları için haber gönderdi. Kardeşi Elbistan hakimi Mugiseddin Tuğrulşah birlikleriyle sultana katıldılar ve başkentini Kemah'tan Erzincan'a taşımış olan Fahreddin Behramşah'ın yanına vardılar. Erzincan'dan harekete geçen Türkiye Selçuklu birlikleri Erzurum'a geldiler. Sultan, Saltuklu Beyi Alaeddin Melikşah'ı savaş hazırlıklarında tereddütte bulunduğu

gerekçesiyle tahttan indirerek Saltuklu arazilerini kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah'a bağışladı. Böylece Malazgirt Zaferinden sonra Karasu Havzası ve Doğu Anadolu'nun en önemli siyasi aktörlerinden biri olan Saltuklu Beyliği, tarih sahnesine karışmış oluyordu. Anonim Gürcü Vekayinamesi'nde yer alan ifadelerle göre Pasinler mevkiine gelen Selçuklu ordusunun burada savunmasız yakalanarak büyük zaiyat verdiği yer alırken¹⁴³ Aksarayî'nin eserinde Selçukluların bir pusu sonucu mağlup oldukları ifade edilmektedir.¹⁴⁴ Bu anlatıların doğruluğuyla alakalı eserlere bağlı kalmak mecburiyetinde olsak da çıkaracağımız sonucun Selçukluların bozgun yaşadığıdır. Öyle ki savaşta Mengüceklî Fahreddin Behramşah Gürcülerin esiri olmuş, ancak fidyeye ile serbest kalabilmiştir.

Sultan Konya'ya dönüp yeni bir Gürcü seferi için hazırlığındayken, 1204'te vefat etmiş ve yerine Türkiye Selçukluları tahtına henüz çocuk sayılabilecek yaştaki oğlu III. Kılıçarslan geçmiştir. III. Kılıçarslan iktidarı ancak bir sene kadar sürmüştür ve ardından tahta ikinci kez Gıyaseddin Keyhüsrev geçmiştir. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1211'de vefatıyla Türkiye Selçuklu tahtına I. İzzeddin Keykavus oturmuştur. Sultan İzzeddin Keykavus'a eş olarak ancak Fahreddin Behramşah gibi önemli bir zatın ailesinden bir adayın layık olabileceği fikrinde karar kılınınca Mengücek ve Selçuklu hanedanları arasında bir kez daha akrabalık tesis edilmiştir.¹⁴⁵ Fahreddin Behramşah'ın kızı Selçuk Hatun ile Sultan İzzeddin Keykavus'un evliliği çeşitli eğlenceler ve ikramların yapıldığı büyük bir düğün ile tertip edilmiştir.¹⁴⁶ Mengüceklî-Türkiye Selçukluları ilişkileri İzzeddin Keykavus iktidarında da olağan seyrinde sürmüştür onun ölümüyle 1220'de Türkiye Selçuklu tahtına I. Alaeddin Keykubad oturmuştur. Fahreddin Behramşah 1225 yılında vefat eden Fahreddin Behramşah, oldukça zayıf ve yıkılmaya yüz tutmuş olan beyliğini, altmış yıl kadar süren iktidarında başarılı diplomatik hamleleri ile zenginleştirmeyi başarmış, kendi döneminin en akla gelen hakimlerinden siyasi figürlerinden biri olmuştur. *"Altı bucağın, yedi feleğin, dokuz dairenin merkez noktası Behramşah, öyle bir şahıstır ki savaş gününde onun kahramanlığından Behram Gur'un kudreti karınca gibi kalır. Yüksek gücüyle şahların başbuğu, geniş bilgisiyle cihanın ünlüsüdür. (...) Hilafet postunun ulusudur. Rum diyarının fatihi Abhaz'ın galibidir."* Gibi ifadelerde görüldüğü gibi dönemin en meşhur şairlerinden Genceli Nizami, içeriğinde kendisinden övgü ve hayranlıkla bahsettiği "Mahzen'ül-Esrar" adlı eserini Fahreddin Behramşah'a ithaf etmiş ve böylece onun kişiliği ve dönemi hakkında siyasi bilgiler dışında

¹⁴³ Brosset, s. 408.

¹⁴⁴ Aksarayî, (2000) s. 24.

¹⁴⁵ İbni Bibi, s. 59. ; Yinanç, (1934), c.2, s.65. ; Uzunçarşılı, (1988), s. 62.

¹⁴⁶ İbni Bibi, s. 172-182.

ne tür bir figür olduğunu da edebi metodlarla ortaya koymuştur. Çağın edebi anlayışı gereği oldukça fazla sayıda mübalağanın da yer aldığı eser; türü, içeriği ve aktardıklarıyla eşine az rastlanır türdendir.

Fahreddin Behramşah gibi 1225 yılında Erzurum Meliki Mugiseddin Tuğrulşah da vefat etti. Karasu Havzası'nın özellikle Gürcülere ve Trabzon'a karşı korunması adına başarılı olduğu anlaşılan Mugiseddin Tuğrulşah döneminde, Saltukluların son döneminde yaşanan hadiselerin tekrarlanmadığını hatırlamak gerekir. Mugiseddin Tuğrulşah'tan sonra Erzurum'da oğlu Cihanşah hakim oldu. Bu yıllar aynı zamanda Türkistan'da büyük siyasi dönüşümlerin yaşandığı yıllardı. Doğuda büyüyen Moğol tehlikesi; yıkıldıktan sonra Büyük Selçuklu arazileri üzerinde hakimiyet kuran Harzemşahlar için büyük tehdit oluşturmuş ve Cengiz Han öncülüğünde Harzemşah topraklarına yapılan Moğol hücumları devleti fiilen ortadan kaldırmıştı. Harzemşahların Türkistan üzerindeki egemenliklerini kaybettikleri dönemde tahta geçen Celaleddin Harzemşah, devletini yaşatmak üzere daha batıya hareket etmiş Abbasiler ile yaşadığı siyasi krizlerden bir sonuç alamayarak, Azerbaycan'da ve Doğu Anadolu sınırlarında görüldü ve burada eski gücünü büyük oranda kaybetmiş olan İldenizlileri ortadan kaldırdı.¹⁴⁷

Fahreddin Behramşah'tan sonra Mengüceklilerin başına Davutşah geçti. Davutşah, Müneccimbaşı ve İbni Bibi'de geçen ifadelerde çeşitli ilim dallarına ilgili ve bazılarında ustalaşmış bir kimse olarak tanıtılmaktadır.¹⁴⁸ Oldukça bilgili bir kimse olduğu aktarılan Davutşah, babası Fahreddin Behramşah döneminde Mengüceкли topraklarında oluşturulan ilim ve kültür ortamından etkilenmiş olacak ki eserlerde ondan bir beyden ziyade ilim adamı gibi bahsedilmektedir. Bunların yanında Davutşah'ın Fahreddin Behramşah döneminde olduğu gibi halk arasındaki itibarı pek de yüksek değildi. Yine babası döneminde zirveye çıkan Mengüceкли-Türkiye Selçukluları irtibatı Davutşah döneminde bozulmuştur. Davutşah'ın idaresinden memnun olmayan bazı devlet adamlarının hapsedilmesi, Davutşah'a karşı muhalif bir odak noktası oluşturdu ve bu emirlerin I. Alaeddin Keykubad'a başvurmaları üzerine sultan tutsak emirlerin serbest bırakılmasını emretti. Serbest kalan emirler Kayseri'de sultanın huzuruna varıp çeşitli iktalarla ödüllendirilince diğer Mengüceкли emirleri de bu imtiyazdan faydalanmak kabilinden Davutşah'ın otoritesini çiğnemeye başladılar.¹⁴⁹ Davutşah bu gelişmeler üzerine sultanın yanına gitti ve desteğini talep etti. Sultan, Davutşah'ı

¹⁴⁷ Hasan Geyikoğlu, (1992), "Doğu Anadolu'da Harzemşahlar", Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, s. 43-48.

¹⁴⁸ Müneccimbaşı, s. 180. ; İbni Bibi, s. 362.

¹⁴⁹ Turan, (1971), s. 375.

karşılıyıp ona ihsanlarda bulunsa da Davutşah, I. Alaeddin Keykubad'a karşı ittifak arayışına girdi. Bu anlamda Erzurum'un yeni hakimi Cihanşah'a, Eyyubi Meliki Eşref'e ve Azerbaycan'da henüz hakim olmuş Celaleddin Harzemşah'a mektuplar göndererek onları Türkiye Selçuklularının aleyhine yanına çekmek istedi.¹⁵⁰ Karasu havzasındaki iki gücün yani Mengücekliler ve Erzurum Melikliği'nin Doğu Anadolu siyasetindeki bu yeni konumları I. Alaeddin Keykubad'ı rahatsız etti. Türkiye Selçuklularının merkezi bir devlet olarak Karasu Havzası için öngördükleri siyasetin bahsi geçen bölgelerde doğrudan hakimiyet kurmak olduğunu daha önce belirtmiştik. Erzincan ve Erzurum'da varolan siyasi yapıların Türkiye Selçukluları ile bağının bozulmuş olması aslında bunların ilhaki için meşruiyet kazandırdığı gibi ayrıca zorunluluk haline gelmişti.¹⁵¹ Erzincan ve Erzurum üzerinden gelişen irtibattan haberdar olan I. Alaeddin Keykubad harekete geçti. Davutşah af dilemek üzere sultanın yanına vardığında tutuklandı ve Türkiye Selçuklu birlikleri Erzincan'ı ele geçirdiler. Daha sonra Kemah kuşatma altına alındı. Davutşah'ın talebiyle kale teslim edilince Mengüceklilerin Kemah kolu 1228 yılında ortadan kalkmış oldu. Mengüceкли-Selçuklu aileleri arasındaki uzun süreli dostluğa binaen Davutşah ve mahiyeti cezalandırılmadılar ve Akşehir'e yerleştirildiler.¹⁵²

I. Alaeddin Keykubad, Karasu Havzasında ortaya çıkan bu gelişmeler üzerine siyasi devletin siyasi odağını Karasu Havzası ve Doğu Anadolu'ya yöneltmek mecburiyetinde kaldı. Zira, Celaleddin Harzemşah'ın Azerbaycan'da henüz hakim olduğu günlerde I. Alaeddin Keykubad'a bir heyet ile mektup ulaştırmıştı. Harzemli heyeti, sultana Moğollar hakkında çeşitli bilgiler vermiş ve Moğollara karşı geliştirilecek politikalara karşı Türkiye Selçuklularını yanına çekme gayretinde bulunmuştu.¹⁵³ Ayrıca Moğolların ele geçirdikleri bölgelerde yarattıkları korku ortamının başka memleketlerde de duyulmasını ve kendilerine kolayca teslim olunmasını sağlamak adına komşu yörelere gönderdikleri casuslar, Türkiye Selçuklularının Moğollara karşı Doğu Anadolu siyasetine yoğunlaşmalarını hızlandırmış olabilir. Daha sonraları Karasu Havzası'nı da derinden etkileyecek olan hadiseler işte bu siyasi gelişmeler üzerine başladı.

Türkiye Selçuklularının bölgede yaşanan siyasi değişime ve bunun temel sebebi olan Moğol ilerleyişine karşı komşu devletlerle oluşturacağı askeri bir ittifak da zorunlu bir hale

¹⁵⁰ İbni Bibi, s. 360-361.

¹⁵¹ Ahmet Toksoy, (1988), "Akşehir-i Erzincan", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 10, Erzurum, s. 185.

¹⁵² Sakaoğlu, s. 62-63.

¹⁵³ Yazıcızade Ali, (2009), "Tevarih-i Ali Selçuk (Selçuklu Tarihi)", nşr. Abdullah Bakır, İstanbul, s. 515.

geliyordu. Ancak; Azerbaycan ve Doğu Anadolu sınırlarında hakim olan Harzemliler, Anadolu'nun güneydoğu yörelerine kadar hakim olan Eyyübiler ve bölgedeki diğer tabii kuvvetlerin ittifak halinde olması halinde başarı sağlanabileceği açıktı. Alaeddin Keykubad'ın siyasi karakteri gereği böyle bir ittifakı arzulanacağı açıktır ancak Moğollara karşı doğrudan bir politik tavır almak konusunda tereddüt içinde olduğunu da anlayabiliyoruz.

Bahsi geçen siyasi aktörler arasında ittifak oluşturulması fikri gündemde iken Celaleddin'in Doğu Anadolu üzerinde genişleme gayesinde oluşu, Türkiye Selçuklularının Harzemlilere karşı tavır almalarına sebep oldu. Elbette Celaleddin'in Doğu Anadolu'da hakim olmak istemesi yalnızca siyasi sebepler ile açıklanmamalıdır. Harzemlilerin Moğollara karşı çok hızlı bir şekilde mağlup olmaları, onların tabiiyetinde bulunan Türkmen kitlelerinin batıya hareketine sebep olmuş ve Doğu Anadolu coğrafyası yeni bir Türk iskanı ile muhattap olmuştu. Göçen kitlelerin büyük bir bölümünün, Harzemlilerin Azerbaycan'daki hakimiyet sahası dışında yerleşmiş olmaları Celaleddin'in onları yeniden Harzemli tebası haline getirmek istemesiyle alakalı olabilir. Ayrıca Moğol ilerleyişinin sürüyor olması ve Azerbaycan merkezli oluşturduğu yeni siyasi yapının Anadolu'ya, İran Dağları'nın batı yüzüne doğru genişlemesi, Harzemlilerin siyasi varlığı için teminat oluşturacaktı. Moğollara karşı gösterdiği direnişi ve 1225'te Gürcülere karşı giriştiği başarılı seferler, Celaleddin'in İslam Dünyasındaki itibarını artırdığı¹⁵⁴ için kendinde bu yayılmacı politikayı gösterecek cesareti bulmuş olmalıdır. Ancak Celaleddin'in güttüğü bu politik tavır onun pek de mantıklı tercihler de bulunduğu sonucunu çıkarmak yanlış olacaktır. Alaeddin Keykubad gibi güvenilir bir müttefik edinmek yerine ona düşmanca tavır almak hele ki Moğolların askeri kudretini bizzat deneyimlemiş olan bir siyasi lider açısından pek de akıllıca bir girişim değildi. Ayrıca Celaleddin'in, Türkiye Selçuklularının Alaeddin Keykubad önderliğinde zirveye çıkan askeri ve siyasi gücünü tetkik edememesi de onun ne denli yanlış bir siyaset güttüğüne delildi. Celaleddin bahsi geçen fikirler ile Eyyübi Meliklerinden Hüsameddin Ali'nin hakimi olduğu Ahlat'ı kuşatma altına aldı. Zira Ahlat, Doğu Anadolu coğrafyasında oldukça stratejik bir alanda bulunmaktaydı. Ahlat'ın hakimiyeti Karasu Havzası başta olmak üzere Doğu Anadolu'da başka bölgelere doğru yayılmak üzere bir üs olarak kullanılabilirdi. Harzemlilerin Ahlat'ı kuşatmasının ardından Azerbaycan'da Türkmenlerin çıkardığı isyanı bastırmak üzere geri döndüyse de kısa süre sonra Muş ve hemen ardından Harput'a kadar ilerleyerek bu bölgelerde yağma faaliyetleri gerçekleştirdi.¹⁵⁵ Ardından yeniden Ahlat'ı kuşatma altına alan

¹⁵⁴ İbnü'l Esir, XII, s. 432.

¹⁵⁵ Aydın Taneri, (1977), "Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı" Ankara, s. 45.

Celeleddin'in bu saldırgan tavrına karşı Alaeddin Keykubad'ın sükunet talepleri karşılık bulamadı. Ahlat'ın nihayet Celeleddin'in hakimiyeti girmesi, ardından Van, Malazgirt gibi şehirleri ele geçirmesi ve bütün bunların yanında bu şehirlerde yaptığı kıyımlar İslam Dünyasında edindiği itibarı da yerle bir etti.¹⁵⁶ Ahlat'ı aldıktan sonra yayınladığı fetihnamede özetle, askeri hareketinin Ahlat ile sonlanmadığını ve olabildiğince ilerleyeceğini söylüyordu.¹⁵⁷ Bu siyasi tavrında etken olan bir başka temel sebep de Alaeddin Keykubad'ın Harzemlilerin ilerleyişine karşı tedbirli yaklaşımıydı. Celeleddin bundan cesaret bulmuş olacak ki askeri pervasızlık olarak tanımlanabilecek şekilde hareket etmekten geri durmuyordu. Ahlat'ın kuşatılması sırasında Harzemlilere yardımlarda bulunan¹⁵⁸ Erzurum Melikin'in bu hareketinden Türkiye Selçukluları ile olan irtibatının tamamen koptuğu sonucuna varıyoruz. Celeleddin'in saldırgan tavrının Erzurum Melik'i gibi nispeden daha küçük yapıları onun etrafında topladığı anlaşılmaktadır. Erzurum gibi Selçukluların uzun süredir siyasi hakimiyet kurmak için mesai harcadıkları bir şehrin, Harzemliler ile beraber olması Alaeddin Keykubad'ın Harzemlilere karşı harekete geçmesini sağladı. Eyyübilerin de Harzemlilere karşı Türkiye Selçukluları ile beraber olmaları Alaeddin Keykubad'ın elini güçlendirdi. Harput'tan Sivas'a doğru hareket eden Türkiye Selçuklu ordusu, Akşehir Ovası'nın Yassıçemen mevkiinde Harzemli ordusuyla karşılaştı.¹⁵⁹ Dönemin en önemli siyasi hadiselerinden biri olarak komşu coğrafyaları ve buradaki siyasi aktörlerin geleceğini dahi etkileyecek olan bu savaş, Türkiye Selçuklularının kesin galibiyetiyle sonuçlandı. Celeleddin ve ordusu ağırlıklarının büyük kısmını bırakarak savaş alanını terk ederken, Erzurum Meliki Cihanşah Türkiye Selçuklularına esir olmuştur. Yassıçemen mevkiinde alınan zafer ile Türkiye Selçuklularının Karasu Havzası özelinde olduğu gibi Doğu Anadolu siyasetindeki ilerleyişi de hız kazandı. Öyle ki Harzemliler bölgede geldikten sonra ortaya koydukları siyaset ile baskın güç konumuna yükselmişlerdi. Bu konumda bulunan bir gücün birden ortadan kaldırılması, bölge siyasetinde Türkiye Selçukluları lehine büyük bir boşluk doğurdu. Ancak Moğollar ile Türkiye Selçukluları arasında tampon görevi gören Harzemlilerin ortadan kalkması Moğolların Anadolu ile daha sık iletişim içerisine girmesi anlamına geliyordu. Moğollara karşı devletin korunması için merkezden uzak bölgelerde savunma tertibatı yapmak zorunda olduğunun farkında olan sultan için Doğu Anadolu üzerindeki hakimiyet zaruri bir hal aldı. Bu sebeple zaferden sonra harekete geçen sultan, Erzurum önlerine geldi.

¹⁵⁶ Turan,(1971), s. 393.

¹⁵⁷ Alaeddin Ata Melik Cüveyni, (2013) "Tarih-i Cihangüşa", çevr. Mürsel Öztürk, TTK Yay. Ankara, s. 373-375.

¹⁵⁸ Cüveyni, s. 376-377.

¹⁵⁹ İbni Bibi, s. 397; İbnü'l Esir, XII, s. 454.

Şehrin birkaç gün süren teslim pazarlığından sonra Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu politikalarında engel oluşturan Erzurum Melikliği ortadan kaldırıldı. Harzemlilerin hakimi oldukları diğer şehirler de uzun uğraşlar verilmeden ele geçirildi. Böylece Karasu Havzası'nın büyük bölümü Türkiye Selçuklularının hakimiyetine girerken, Van Gölü Havzası ve daha güneydeki alanlar Eyyübilere bırakıldı.¹⁶⁰ Yassıçemen Savaşı'nda dağılan Harzemli komutanları ve bazı birlikler Alaeddin Keykubad'ın emriyle Erzurum ve çevresindeki çeşitli yerlerin savunmasında görevlendirildiler. Moğollara karşı savaşmış olmaları ve Celaleddin'in emrinde çeşitli savaşlarda tecrübe kazanmış bu kimseler Selçuklu ordusunun savunma gücünü artırabilirdi. Bu birliklerin teşkilatlandırılması ve düzenlenmesi için Sinaneddin Kaymaz sübaşı olarak görevlendirildi.¹⁶¹ Harzemlilerden ele geçirilen şehir ve kaleler, Moğollara karşı geliştirilecek savunma tertibatının önemli noktaları olacağı için sultan buradan ayrılmadan çeşitli atamalarda bulundu. Bu politikanın Türkiye Selçukluları ve Sultan I. Alaeddin Keykubad için ne kadar ciddiye alındığını devletin ileri gelen komutanlarından Mübarizeddin Ertokuş'un Erzurum'da bırakılmasından anlayabiliriz. İlk Moğol seferlerinin de yine bu karmaşa ortamında ortaya çıktığını görmekteyiz. Harzemlilerin merkezi Azerbaycan'dan sonra Diyarbakır civarında görülen Moğollar, gittikleri yerlerde katliam ve talan hareketlerinde bulunarak hem Doğu Anadolu'da süregelen kargaşa ortamını beslemek hem de bu yörelerde korku ortamı oluşturmayı amaç edinmişlerdir. Nusaybin, Mardin ve Musul gibi¹⁶² Eyyübi şehirlerinde görülen Moğolların, Karasu Havzası'nda benzer faaliyetlerde bulunmadıklarını görmekteyiz. Buradan Moğolların Türkiye Selçuklularını doğrudan hedef almaktan kaçındıkları sonucunu çıkarabiliriz. 1231 yılında gerçekleşen bu hadiseler, Harzemlilerin Azerbaycan'da görüldükleri ilk dönemde Türkiye Selçukluları ve Moğollar arasında gerçekleşen karşılıklı temkin siyasetine benzemektedir. Moğolların; Güneydoğu Anadolu ve Irak dolaylarında yoğunlaştırdıkları yağma hareketleri, 1232 yılında Sivas'a kadar ilerleyince¹⁶³ Alaeddin Keykubad bunun Selçukluların reaksiyonunu ölçmek adına bir Moğol kandırmacası olduğunu anlamış olacak ki somut bir adım atmaktan kaçınmış ve bu saldırıyı bir Gürcü kışkırtması olarak kabul ederek Gürcistan üzerine sefer kararı almıştır. Kısa sürede Gürcistan'a boyun eğdiren sultan, oğlu II. Gıyaseddin ile Gürcü Kraliçesi Rusudan arasındaki evlilik neticesinde iki ülke arasında inşa edilecek dostluk ortamına karşılık orduları Anadolu'ya çağırıldı.¹⁶⁴ Bu meselenin hallolması sonrası Selçuklular;

¹⁶⁰ Ali Üremiş, (2001), s. 177-178.

¹⁶¹ Turan, (1971), s. 398.

¹⁶² Üremiş, (2001), s. 183-184.

¹⁶³ İbni Bibi, s.420-421. (çev. Mürsel Öztürk)

¹⁶⁴ Müneccimbaşı, s. 50.

Harzemlilerin ortadan kaldırılmasıyla Eyyübi hakimiyetine geçen ve sürekli olarak Moğol akınlarına uğrayan bölgelere yöneldiler. Bu bölgelerin muhtemel Moğol hücumlarına karşı Anadolu müdafaasında yarattığı sorun, Alaeddin Keykubad'ın müttfeği konumunda olan Melik Eşref ile aralarının açılması pahasına yöneldiği bir politika olmuştur. Öyle ki bahsi geçen bölgenin Eyyübilerin merkez topraklarından oldukça uzakta olması, Eyyübileri Selçuklular kadar dikkatli ve ihtiyatlı davranmaktan alıkoymuyordu. Moğolların Van, Ahlat ve Bitlis gibi şehirlerde doğrudan hakimiyet kurmaları, Anadolu'nun içlerine kadar akınlar yapabilmeleri fırsatı tanıdığından bu bölgelerin Selçuklu hakimiyetine girmesi yine zorunlu hale geliyordu. Türkiye Selçukluları açısından bu yörede kurulan ilk hakimiyet Kemaleddin Kamyar komutasındaki birlikler tarafından gerçekleştirildi.¹⁶⁵ Aslına bakılırsa Alaeddin Keykubad'ın Moğollara karşı geliştirdiği savunma tertibatlarının hemen hepsi sınırlarda bulunan şehir ve kalelerin güçlendirilmesi ve Selçuklu merkezinin korunması amacı taşıyordu ve zorunlu hamlelerdi. Çünkü Moğolların askeri nüfusu ve bundan doğan güçleri karşısında gelenekselleşmiş askeri metodlar anlamsız kalıyordu. Bunu Harzemşahların Türkistan'da uygulamaya koydukları savunma ve savaş politikası kanıtlamıştı. Van ve çevresinde gerçekleştirilen bu hamlelerden sonra Karasu Havzası özelinde birtakım hamleler daha gerçekleştirildi. Erzincan ve Erzurum kalelerinin tahkim edilerek olası bir Moğol hücumuna karşı hazır hale getirildi.¹⁶⁶ Buradaki Harzemlilere çeşitli yerler ikta olarak dağıtılmış ve Selçuklu ülkesine entegre olmaları sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁶⁷

2.4. İlhanlılar Döneminde Karasu Havzası

İktidarının ilk yıllarından itibaren, seleflerinden aktarılan Doğu Anadolu politikasını istikrarlı şekilde sürdüren 1. Alaeddin Keykubad; Türkistan'da başlayan, Anadolu'yu ve yakın çevresinin siyasal ortamını derinden etkileyen Moğol ilerleyişine karşı devletin siyasal varlığını korumayı bilmiştir. Bu önemli devlet adamı 1237 yılının Haziran ayında aniden vefat edince¹⁶⁸ Türkiye Selçuklu tahtına oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçti ve yeni sultanın ilk icraatı Eyyübiler ile ilişkileri geliştirmek oldu. I. Alaeddin Keykubad döneminde Doğu Anadolu'da Türkiye Selçukluları önderliğinde oluşturulan Türk siyasi birliğinin, Gıyaseddin Keyhüsrev iktidarında bozulduğunu görmekteyiz. Alaeddin Keykubad

¹⁶⁵ İbni Bibi, s. 425-426. (çev. Mürsel Öztürk)

¹⁶⁶ H. Jansky, (1950), "Alaeddin Keykubad'ın Emniyet Politikası", Z. Velidi Togan'a Armağan, İstanbul, s. 120.

¹⁶⁷ Emine Uyumaz, (2003), "Sultan I. Alaeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi" (1220-1237), s. 64.

¹⁶⁸ Turan, (1971), Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 389.

döneminde Erzurum çevresine yerleştirilen ve değerli iktalar ile ödüllendirilen Harzemlilerin Selçuklu devlet sistemine entegrasyonu bazı emirleri rahatsız ediyordu. Ancak Alaeddin Keykubad'ın devlet içinde yarattığı başarılı denge Harzemli konusunun gündeme gelmesini engelliyordu. Zira onun döneminde devlet teşkilatı, büyük bir dış tehdide karşı ortak hareket etme usulünü benimseyebilmişti. Gıyaseddin Keyhüsrev bahsi geçen emirlerin desteğini sağlamak adına Harzemlilerin önemli isimlerinden Kayır Han'ı tutuklatınca, Harzemliler bir isyan hareketi başlattılar. Doğu Anadolu başta olmak üzere Suriye dolaylarına kadar geniş alanlara dağılmış bulunan Harzemliler, buldukları bölgelerde Selçuklu devlet otoritesinin aleyhine faaliyetlerde bulundular.¹⁶⁹ Gıyaseddin Keyhüsrev'in bu dönem hakkında çalışan araştırmacıların büyük çoğunluğu tarafından zayıf ve siyasi meselelerde babası Alaeddin Keykubad'ın aksine oldukça yetersiz bulunmasının haklılığını Harzemlilere karşı geliştirdiği politikalar kanıtlamaktadır. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Harzemlilerin isyan hareketine karşın hızla tavır değiştirerek onlarla anlaşma yoluna gitmesi, Harzemliler gibi sonradan Selçuklu tabiiyetine giren aktörlere karşı geliştirilen istikrarlı Selçuklu politikalarının da sonlanması anlamına gelecekti.

Harzemlilerin isyan hareketini, Babailer olarak adlandırılacak Türkmenlerin isyanı takip etti. Babaileri oluşturan Türkmen kitlelerini Anadolu'ya yeni yerleşmiş ve Harzemlilerin isyan hareketinin yayıldığı bölgelerde ikamet eden ve Selçukluların da mensup olduğu dini yönelimler için heterodoks olan gruplar oluşturuyordu. İsyana katılan Türkmenlerin, Anadolu'da beyliklerin ve neticede Selçukluların tabiiyetinde yaşamış olan yerli unsurlardan kültür farkları olduğu şüphesizdi. Ancak mezhep faktörünü isyanın çıkış sebebi olarak değil, isyanın meşruiyet kaynağı olarak görmek daha yerinde olacaktır. Elbette Harzemlilerin, Babailerin de bulunduğu alanlarda yarattıkları tahribat isyan hareketinin büyümesi için bir zemin oluşturmuş olmalıdır. Yaratılan tahribat sebebiyle Türkmenlerin iktisadi anlamda mağdur olmaları da kabul edilebilir. Ancak buradan Babai isyanının, Anadolu'da yaşanan bir iktisadi bunalım sebebiyle patlak verdiği sonucunu çıkarmak da eksik bir yorum olacaktır. Babai isyanının iktisadi sebepleri bahsi geçen hadiselerden ziyade Selçukluların iktisadi sistemleriyle alakalıdır.¹⁷⁰ İktisadi, sosyal ve mezhepsel olarak geniş bir çerçevede değerlendirilebilecek bu isyan hareketi kendi özelinde yüzyıllar boyu devam edecek bir hareketin öncüsü olarak kabul edilebilir ancak Selçukluların siyasi tarihi açısından

¹⁶⁹ İbni Bibi, s. 455.

¹⁷⁰ Ahmet Yaşar Ocak, (2011), Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, Dergah Yay. İstanbul, s. 38-42.

bir dönüm noktasını teşkil etmesiyle ayrıca önem taşımaktadır. Çeşitli araştırmacılar da görüldüğü gibi, Moğolların; 1240 yılında Gürcistan üzerine düzenledikleri seferin kısa sürede sonuçlanması ve Karasu Havzası'nı doğrudan etkileyecek şekilde Doğu Anadolu'nun kuzey sınırlarında yoğunlaşmaları ve Babai İsyanı'nın bastırılmasında Selçukluların gösterdikleri zaafiyet arasında bir bağ kurmak sıkça görülen bir yorum halini almıştır. Moğollar, Selçukluların Babailere karşı gösterdiği zaafiyetten ziyade Karasu Havzası'nda konuşlandırılmış birliklerin isyanı bastırmak üzere güneye çekilmesi sonucu Erzurum başta olmak üzere bölgedeki Selçuklu askeri varlığının zayıflaması ve Moğolların Anadolu içlerine doğru ilerlemeleri için bir daha yakalamayacakları kadar önemli bir stratejik avantaj ele geçirmiş olmalarıyla alakalıdır. Ayrıca Selçukluların siyasi muhattabı Curmagun Noyan'ın yerine atanan Baycu Noyan'ın Moğol askeri sistemi içerisinde güç devşirebilmek ve çeşitli siyasi ayrıcalıklar kazanmak amacıyla Selçuklular üzerinde hedefleri olduğu da açıktır. Bu sebeple harekete geçen Baycu Noyan, 1242 yılında Erzurum'u ele geçirmiş ve büyük yağma faaliyetinde bulunmuştur.¹⁷¹ Böylece Anadolu ve yakın çevresinin tarihi seyrini değiştirecek bir dönem Karasu Havzası'nda gerçekleşen bu hadise ile başlamıştır. Moğolların daha güneye hareket etmemiş olmaları en azından bu dönem için bir Anadolu işgali tasarlamadıklarını ortaya koymaktadır.

Gıyaseddin Keyhüsrev Erzurum'da gerçekleşen olaylardan sonra derhal devletin önde gelen isimlerini bir araya getirerek Moğol tazyikine karşı ne tür girişimlerde bulunabileceklerinin görüşünü aldı. Buradan çıkan ortak karara göre; merkezden herhangi bir şekilde uzaklaştırılmış emir ve meliklerin yeniden kazanılması ve bunlara çeşitli mevkiiler sağlanması, Eyyübiler başta olmak üzere çevredeki İslam yapılarıyla ortak hareket edilecek siyasi ve askeri düzen oluşturulması ve görevlendirilen kişilerin hızla asker toplayarak ordunun hazır hale getirilmesi kararlaştırıldı. Bu sebeple Selçukluların Eyyübi hakimiyetindeki Meyyafarikin bölgesinde giriştiği seferler için Şemsettin İsfahani öncülüğünde bir heyet Eyyübiler ile barış yapmak üzere harekete geçti. Selçuklular, bu bölgede giriştikleri askeri faaliyetler sebebiyle verilen zarara karşılık savaş giderlerine denk gelecek şekilde bir meblâyı teslim edeceklerini ve Moğollara karşı ortak hareket etmek üzere anlaşma yoluna gitmek istediler. Ancak Eyyübiler Moğol tehtidinin ne denli büyük olduğunu idrak etmiş durumda değillerdi. Dolayısıyla bu cepheden hedeflenen destek sağlanamadı.¹⁷²

¹⁷¹ İbni Bibi, s. 490 vd; Müneccimbaşı II, s. 87.

¹⁷² İbni Bibi, s. 518-519.

Kısa zaman içerisinde ikta askerleri ve paralı birliklerin bulunduğu bir ordu kuruldu.¹⁷³ Henüz orduya katılmamış birlikler olmasına ve devletin ileri gelenlerinin ordunun Sivas'ta beklemesi ve burada savunma tertibi alması yönündeki telkinlerine rağmen sultan, Köseadağ yönüne harekete geçti.¹⁷⁴ Köseadağ mevkiindeki avantajlı konumunu da korumayarak Akşehir ovasında görülen Moğol ordusu üzerine yürüme kararı alan Selçuklu ordusu yapılan savaşta Moğollara karşı hiçbir mukavemet göstermeden büyük bir bozgun olarak dağıldı. Savaştan hemen sonra vezir Mühezzibeddin Moğollar ile görüşmek üzere Moğol karargahı Mugan'a hareket etti. Moğollara karşı Selçukluların sözcüsü konumuna gelen Mühezzibeddin, Cahen'e göre Moğolların bir yarlığ ile Selçuklu ilişkilerinde siyasi muhattap kabul ettikleri kişi haline gelmiştir.¹⁷⁵ Mühezzibeddin'in Baycu Noyan ile görüşmesinde; Selçukluların Moğollara tabiiyeti ve belirlenen miktarda para ve çeşitli hayvanlardan oluşan yıllık bir verginin ödenmesi hususunda anlaşıldı.¹⁷⁶

Bahsi geçen hadiselerden sonra Gıyaseddin Keyhüsrev'in devlet üzerindeki otoritesi ciddi anlamda sarsıldı ve güç devşirme derdine düşen emirlerin kendi aralarında hararetli siyasi mücadeleleri patlak verdi. Bu mücadele devletin yüksek makamlarının kontrol edilmesi ve ikta alanlarının paylaşılması üzerinde yoğunlaştığından, iktisadi anlamda ciddi bir kriz doğurmuştu. Artık bu dönemde Selçuklu merkeziyle Karasu Havzası arasındaki bağlantının pamuk ipliğine bağlı olduğunu söyleyebiliriz. 1244 yılında Moğolların bölgeye ikinci gelişleri, Erzincan'ı ele geçirmeleri ve şehrin surlarını yıkarak çeşitli kıyım faaliyetleri gerçekleştirmeleriyle sonuçlandı. Yukarıda bahsettiğimiz devlet ricali arasındaki çatışma ortamında önemli cephelerden birini Erzincan subaşılığı döneminde adını duyuran ve vezirliğe kadar yükselen Şemseddin İsfahani ve ona tabi olan Şerefeddin Mahmud Erzincanî oluşturuyordu. Şerefeddin Mahmud'un güç devşirebilmek adına Erzincan'da başlattığı isyan hareketi Selçuklu ordusu tarafından bastırılmış olsa da özellikle Karasu Havzası'nın Moğol saldırısının yaralarını sarmak üzere olduğu devirde böyle hadiselerin yaşanmış olmasından olumsuz anlamda etkilendiği açıktı.

II. Gıyaseddin Keyhüsrev 1245 yılında vefat edince Selçuklu idaresi; II. İzzeddin Keykavus, IV. Rükneddin Kılıçarslan ve II. Alaeddin Keykubad kardeşlerden oluşturulan üçlü yönetime geçmek durumunda kaldı. Artık Selçuklu devlet otoritesini Selçuklu

¹⁷³ Erkan Göksu, (2009) Köseadağ Savaşı (1243), Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Ekim, s. 2-6.

¹⁷⁴ İbni Bibi, s. 520-522.

¹⁷⁵ Cahen, (2000), s. 236.

¹⁷⁶ Münecimbaşı, II, s. 90 vd; İbni Bibi, s. 505 vd; Selçukname s. 180.

sultanlarından ziyade devletin önde gelen emirleri tatbik edeceklerdi. Bu anlamda Moğol desteği ile hareket eden Muineddin Süleyman Pervane, asıl gücü elinde bulunduran kişi ve Selçuklu subaşı olarak devletin tek hakimi konumuna gelmişti. Baycu Noyan'ın doğrudan Anadolu üzerinde doğrudan hakimiyet kurmaması, Selçuklu devletinin henüz boyun eğmiş olmasıyla açıklanabileceği gibi aslında Moğol İmparatorluğu içerisinde Cengiz Han'ın ölümüyle patlak veren iç çekişmeler ve Moğol siyasetinin belirsizliğiyle alakalıdır. Bu belirsizlik 1256 yılında toplanan kurultay ile son buldu. Kurultay sonucunda Moğolların Büyük Han'ı Mengü olurken, saltanat naibi kardeşi Hulagü, İlhan ünvanıyla İran'a hareket etti. Burada siyasi boşluktan faydalanarak ticari gidişatı sekteye uğratan bölge aktörlerinin ve Irak merkezli Abbasilerin üzerinde Moğol hakimiyetini tesis etmek amacındaydı. Ayrıca Moğol sistemi içerisinde Büyük Han Mengü'ye karşı en önemli güç sahibi Batu'ya karşı batının Moğol merkezi idaresine tabi olmasını hedefliyordu.¹⁷⁷ Moğolların Anadolu çevresinde görüldükleri ilk zamanlardan beri buradaki siyaseti yönlendirmeye çalışan Batu Han, bunu Baycu Noyan vasıtasıyla dolaylı olarak gerçekleştiriyordu. Baycu, merkezden gelen direktiflerle mi yoksa şahsi tercihi olarak mı bilinmez Hulagü'nün İran'a gelişiyle onun emrinde hareket etti. Hulagü, İran'daki vazifesini gerçekleştirdikten sonra Moğol merkezine geri dönmedi. İran'dan sonra Azerbaycan'ı kışlağı yaparak İran'daki hakimiyetini özellikle Batu'ya karşı güçlendirmiş oldu. Baycu Noyan'ın karargahı olan Mugan'ı da otlak olarak kendi hizmetine alan Hulagü, Baycu'ya ikamet etmek üzere Anadolu'yu işaret etti. Kendi birliklerine otlak ve ikamet alanı yaratabilmek adına Anadolu'ya giren Baycu Noyan, bunu engellemek adına harekete geçen Selçukluları Aksaray'da mağlup ederek bir nevi hakimiyet alanını belirlemiş oldu. Bu alan aslında Karasu Havzası'nın tamamıyla Van Bölümünün bir kısmı ve İç Anadolu'ya sarkan bazı bölgeleri kapsıyor olmalıdır. Yine bu dönemde Selçukluların iki sultanı IV. Rukneddin Kılıçarslan ve II. İzzeddin Keykavus arasında süren taht mücadelesi Büyük Han Mengü'nün emriyle Selçuklu devletinin taksim edilmesiyle sonuçlandı.¹⁷⁸ Bu iki sultandan IV. Rukneddin Kılıçarslan; Moğol siyasetinin Anadolu'daki temsilcilerinden Muineddin Pervane tarafından Hulagü'nün huzuruna çıkartmış ve Selçuklu Sultanı olarak onun tanınmasını sağlamaya çalışmıştı. Bu durum Anadolu'da Türkmenlerin II. İzzeddin Keykavus etrafında birleşmesini sağlarken, IV. Rukneddin Kılıçarslan'ın Moğollar nezdinde itibar görmesine sebep olmuştu. Baycu Noyan artık kendi birlikleriyle Doğu Anadolu'da bulunacağı için bu birliklerin giderleri de Selçuklular tarafından

¹⁷⁷ Cahen, (2000), s. 251.

¹⁷⁸ Ebu'l Farac Tarihi, (1950), s.573 vd; Anonim Selçukname, (1952), s.35 vd; Münecimbaşı II, s. 102 vd; Faruk Sümer, (1950), Anadolu'da Moğollar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 33.

karşılancaktı. Devletin ikiye taksim edilmesi ve Baycu'nun Doğu Anadolu'daki konumu hali hazırda berbat vaziyette olan mali sistemin bütünüyle çökmesine sebep oldu. Selçukluların geleneksel başkenti Konya'da II. İzzeddin Keykavus (batı), bölgenin en büyük ikinci merkezi olan Kayseri'de de IV. Rukneddin Kılıçarslan (doğu) Moğollarla doğrudan dirsek temasında olacak şekilde hakim oldular. Bu dönemde Erzincan başta olmak üzere Anadolu'nun mevcut siyasi ortamında Karasu Havzası önemli bir yer işgal etmektedir. Öyle ki devleti Sultan IV. Rukneddin Kılıçarslan'ın sembolik varlığında idare eden Muineddin Pervane'nin buradaki varlığı Erzincan'ın siyasi bir merkez haline gelmesini sağladı. Pervane ve damatlarının Erzincan üzerindeki ikta sahipleri olması bu durumun pekişmesini sağlamıştır. Muineddin Pervane, Selçuklu ülkesindeki konumunu güçlendirdikleri sırada Memlükler de Moğollara karşı harekete geçmişlerdi. İlhanlıların Bağdat'ta Abbasi halifeliğini sonlandırmak üzere hareket ettikleri bu günlerde Memlükler, Moğolların Ortadoğu'da hakim olmalarını engellemek adına aleyhte faaliyetlerde bulunuyorlardı. Muineddin Pervane, Sultan Baybars ile iletişime geçerek Anadolu'nun Moğollardan kurtarılmasına karşılık çeşitli bölgeleri ona bırakmayı teklif etse de bu girişimi başarılı olmadı ve ifşa oldu. Ayn Calut ve hemen ardından Elbistan'da Baybars önderliğindeki Memlük ordusunun İlhanlıları mağlup etmeleri üzerine İlhanlılar, mağlubiyetin faturasını Anadolu'ya ve özellikle Muineddin Pervane'ye kesti. Abaka Han, ayrıca Kayseri'den Erzurum'a kadar bulunan bölgenin yağmalanması ve buradaki Türkmenlerin katlini emretti.¹⁷⁹ Ancak Bayburt yakınlarında karşılaştığı bir ihtiyarın telkiniyle kararından dönen Abaka Han, Anadolu üzerindeki kıyım siyasetinden vazgeçti.¹⁸⁰ Abaka Han selefleri döneminde IV. Rukneddin Kılıçarslan'ın şahsında görüldüğü şekliyle Selçuklu şehzadesi II. Gıyaseddin Mesud'u destekliyordu. Şehzadenin, 1280'in ilk yıllarında Erzurum'da bulunması buna kanıt olarak gösterilebilir. II. İzzeddin Keykavus'un ölümünün ardından Tebriz'e Abaka Han ile görüşmek üzere hareket eden şehzade aldığı İlhanlı desteğiyle Karasu Havzası'nın da dahil olduğu Anadolu'nun doğusunda hakim oldu.

Muineddin Pervane, İlhanlılardan korunabilmek amacıyla Kemah ve Şebinkarahisar kalelerine sığınma talebinde bulunsa da bu talepleri reddedildi. Muineddin Pervane öldürüldükten sonra Anadolu'daki düzenin sağlanması için Şemseddin Cüveyni tayin edildi. Muineddin Pervane Selçuklu ülkesindeki faaliyetleri gereği her ne kadar Moğol tahakkümünün temsilcisi konumunda olsa da görev süresi boyunca Anadolu'yu ve

¹⁷⁹ Firdevs Özen, (2016)''İlhanlılar Devrinde Erzurum'', Ankara Üniversitesi, DTCF Dergisi 56.2, 2016, s. 265.

¹⁸⁰ Osman Turan, (2009), s. 568.

Selçukluları doğrudan bir Moğol işgalinden korumayı başarmıştı. Onun yerine gelen Şemseddin Cüveyni ise ikta alanlarını düzenleyip, Selçukluların ödenemeyen borçlarını af getirmiştir. Ayrıca bu dönemde Şemseddin Cüveyni'nin emrinde Selçuklu sarayı vezir Fahreddin Ali tarafından idare ediliyordu ve imkanları doğrultusunda başarılı olduğu söylenebilirdi. Affedilen borçlara karşılık Erzincan ve çevresinin iktisadi kaynaklarını doğrudan İlhanlı hükümdarlarına has aktarılacak şekilde düzenlendi. Bu düzenleme ile İlhanlılar Karasu Havzası'nda doğrudan mülk edebilecekleri alanlar elde etmiş oldular.¹⁸¹ 1285 yılında Abaka Han'ın oğlu Geyhatu'nun ordularıyla Anadolu'ya gelişi ve Selçukluların bu ordunun giderlerini karşılayacak maddi kuvveti bulunmadığından bu harcamayı vezir Fahreddin Ali üstlendi. Zira borçlar veya Selçuklularca karşılanması uygun görülen harcamalar ödenmediği takdirde İlhanlılar keyfi bir şekilde diledikleri bölgelerde doğrudan hakimiyet kuruyorlardı ve bu durum hali hazırda çökmüş Selçuklu maliyesini daha da zorlu bir duruma sokuyordu. Bu sebeple İlhanlı ordusunun giderlerini vezir Fahreddin Ali şahsi servetini harcayarak ödemek durumunda kaldı. Bütün servetini kaybeden vezir bu durumun yarattığı keder sebebiyle 1288 yılında vefat etti.¹⁸² Şemseddin Cüveyni'nin Anadolu'da oluşturduğu iktisadi düzen ve istikrar vezir Fahreddin Ali'nin vefatıyla sona erecekti. Onun yerine Fahreddin Kazvini atandı. Bu atama Selçuklu vezirlerinin İlhanlı başkentinden atanması anlamında bir ilk niteliği taşıyordu. Ancak Kazvini'nin yönetim usulüyle Fahreddin Ali'nin görev tanımları birbirine taban tabana zıt mahiyetteydi. Öyle ki İlhanlılar, Kazvini'ye Selçuklu ülkesini iltizam usulüne göre vermişlerdi. Bu durum Kazvini'ye, Selçuklu ülkesinin dolaylı sahipliğini öngörüyordu. Elbette iltizam usulü yeni vergi düzenlemeleri ve keyfi bir yönetim anlamına geliyordu. Bu durum mali anlamda ızdırap içerisindeki halkın büyük tepkisini çekti. Orta Anadolu'daki Türkmenler ve Germiyanogullarının başını çektiği Batı Anadolu'daki yapılar ayaklanmalar çıkarttılar. Bu ayaklanmalar kısa sürede bastırılrsa da Kazvini'nin elde etmek istediği vergi, istenilen seviyede elde edilemedi. Bununla alakalı çeşitli indirim ve düzenlemeler yapılsa da artık Anadolu'nun bu vergileri ödeyecek gücü yoktu.¹⁸³

1295 yılında İlhanlı tahtına Gazan Han'ın geçmesiyle Selçuklular bir nebze rahatladılar. Gazan Han Anadolu'yu dört vergi alanına taksim ederek bunların başına mültezimler tayin edildi. Bu taksimde Pervane Muineddin Kastamonu ve çevresi, Kemaleddin

¹⁸¹ İlhan Erdem, (2003), "Türkiye Selçuklu-İlhanlı Ticaret İlişkileri ve Sonuçları", s.53-54.

¹⁸² Anonim Selçukname, (1952), s.56.

¹⁸³ Erdem, (2003), s. 54-55.

Tiflisi Amasya ve Samsun, Müstevfi Şerefeddin Osman Kırşehir ve vezir Cemaleddin Kayseri ve Sivas yörelerinde sorumluydu. Karasu Havzası'nın bu taksimde yer almamasından bölgenin artık tamamıyla İlhanlı hakimiyeti altında olduğunu anlamaktayız. Dolayısıyla iltizam usulünün Karasu Havzası için geçerli olmadığı, bölgenin doğrudan İlhanlı iktisadi düzeninde işletildiği ortadadır. Gazan Han'ın yeni iktisadi sistemi de önce ki denemelerde olduğu gibi başarılı olmadı. Bütün bu düzenlemeler Selçuklu vergi tahsildarları tarafından icra edilmekteydi ki bu vazifeye de İlhanlılar tarafından el konulunca Selçuklular artık sembolik bir yapı haline geldiler. Zira devretmekle yükümlü oldukları vergi gelirini dahi artık İlhanlı memurları tahsil edeceklerdi.¹⁸⁴ Gazan Han, bu girişimlerin ardından sistemin değil İlhanlı siyasi zihniyetinin değiştirilmesi gerektiğini anlamış olacak ki 1300 yılında aldığı karar ile tahrip olan bölgelerin ihya edilerek kullanıma sokulması, tarım arazilerinin ve arazi sahiplerinin desteklenmesi gibi birtakım reform hareketlerine girişti. Ancak hükümdarın 1304 yılında vefat etmesi ve yerine geçen Olcaytu'nun bu düzeni sürdürememesi Anadolu'nun kalkınma hareketini yeniden durdurdu. Anadolu'nun bütününe nisbeten özellikle Erzincan olmak üzere Karasu Havzası ve çevresindeki yerleşimlerin daha mamur ve halkının daha refah yaşadığını söylemek mümkündür. Ayrıca Selçuklu sistemi içerisinde değerlendirmedığımız Karasu Havzası'nın da içinde bulunduğu alanlar Anadolu'ya atanan genel valinin kontrolü altında bulunmaktaydı.¹⁸⁵ Moğolların ilk Anadolu hamlelerine göğüs geren Karasu Havzası, oldukça ciddi sıkıntılar yaşamış olsa da bu bölgelerin Selçuklu hakimiyetinden çıkarak İlhanlı sistemine entegre edilmesi, Anadolu'nun iç kesimlerine göre daha istikrarlı bir ekonomik hayat sürmesini sağlamıştır. Ayrıca bu durum Anadolu'nun güneyi ve batısında vuku bulan hadiselerle benzer şekilde, Karasu Havzası'nda İlhanlılar aleyhine siyasi bir girişimi de engelleyecek mahiyetteydi.

İlhanlıların son gerçek hükümdarı Ebu Said Bahadır Han döneminde de Karasu Havzası'nın önemli bir merkez olduğunu İlhanlı sisteminin güçlü isimlerinden Çobanoğullarından Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın Erzurum'da bulunmasından anlayabiliriz. İlhanlı hanedanına rakip olacak kadar güçlendiği anlaşılan Çobanoğulları, Emir Çoban döneminde özellikle Karasu Havzası'nda ikamet ediyorlar ve bu bölgeye ehemmiyet gösteriyorlardı. Zira, bu bölge Anadolu'nun en zengin alanlarından biri olup İlhanlı hakimiyetinde geçirdiği süre zarfı boyunca en az tahrip olmuş bölgelerin başında geliyordu. Emir Çoban'ın öldürülmesi ve oğulları hakkında da infaz emri bulunması Çobanoğullarının

¹⁸⁴ Erdem, (2003), s. 58.

¹⁸⁵ Sümer, (1990), s. 44-46.

Karasu Havzasından kaçmalarına sebep oldu. Ebu Said Bahadır Han'ın 1335 yılında vefatıyla ortaya çıkan iç karışıklıklar, Köseadağ mağlubiyeti sonrası Selçuklu emirleri arasındaki hakimiyet mücadelesine benzer şekilde seyrediyordu. Bu sebeple İlhanlı hakimiyetindeki yüksek nüfuslu ve zengin bölgeler güçlü emirler arasındaki rekabetlere sahne oluyordu. Bu mücadelede Karasu Havzası Celayirli Şeyh Büyük Hasan'ın hakimiyetine girdi. Ancak Çobanoğullarının Karasu Havzası üzerindeki hakimiyet emelleri sonlanmış değildi ve 1340 yılında Çobanoğulları Celayirlileri mağlup ederek bölgeye hakim oldular.¹⁸⁶ Çobanoğullarının yörenin zenginliğini tüketen sert yönetimleri burada uzun süre kalmalarını engelledi. Karasu Havzası daha sonraları İlhanlıların son döneminde güç devşirerek hanedan haline gelen Eretnalılar ve kalabalık bir konargöçer Oğuz kitlesi olan Karakoyunluların hakimiyetine girdi.

¹⁸⁶ Beygu, s. 72-73.

3. BÖLÜM

3. KARASU HAVZASINDA TÜRK HAKİMİYETİNİN İDARİ, İKTİSADİ VE KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ

3.1. Beylikler ve Türkiye Selçukluları Döneminde Karasu Havzasında İdari Yapı

Türkiye Tarihi olarak genel bir adlandırma verebileceğimiz Türklerin Anadolu hâkimiyeti, Malazgirt Zaferi öncesinde Büyük Selçukluların daha çok Doğu Anadolu'da yoğunlaşan askeri faaliyetleri ve zafer sonrası ortaya çıkan beylikler ile nihayet Türk siyasi birliğini inşa etmeyi başaran Türkiye Selçukluları vasıtasıyla başlamıştır. Çalışmamızın bu bölümünde Türklerin, Doğu Anadolu ve Karasu Havzası özelindeki hâkimiyetlerinin idari teşkilatı, toprak ve mülkiyet yönlerine değineceğiz.

Karasu Havzasına hâkim olan ilk Türk Beylikleri Mengücekler ve Saltuklular, hüküm sürdükleri dönemin siyasi ve hukuki anlayışına göre “bağımsız teşekkül” niteliğinde değildirlir. Kuruluşlarından itibaren önce Büyük Selçuklulara sonra da genelde Türkiye Selçuklularına vergi veren, tabi oluşumlardır. Bu tür oluşumlara İslam hukuk ve siyasi geleneğinde “emîrlik”, Türk-İslam hukuk ve siyasi anlayışında, “beylik” veya “meliklik” adı verilmekteydi. Beyya da Beg adlandırması bir unvan olarak hem asaleti hem de nüfuz ve yetki sahipliğini ifade ederdi¹⁸⁷. Hükümdardan (Kağan, Hakan) daha alt derecedeydi ve kesinlikle hükümrân yani egemen bir mevkide bulunan bu unvanı kullanmazdı. Türklerin İslami döneminde de durum aynıdır. Nitekim Selçukluların kurucusu Selçuk ve hatta torunu Tuğrul ilk önceleri “Bey” unvanıyla tarih sahnesine çıkmışlardır. İslami bir terim olan “Emîr”, Dört Halife Döneminde ordu kumandanları için kullanılırken, Emevîler döneminde başta maliye olmak üzere üst düzey memurlar ve valiler için de kullanıldı. Abbasilerin ilk dönemlerinde aynı uygulama devam ettirildiyse de IX. yüzyılda, eyalet valisi olup, Bağdat'taki Halife adına sadece hutbe okutan ve vergi veren geniş erk sahibi, hanedan kurmuş valiler için “Emîr” denildi. Tolunoğulları, İhşidîler, Hamdanîler, Sâmânîler bu statüdeki emirlerdir¹⁸⁸. İlerleyen dönemlerde bu türden emîrlerin güçlenerek, buldukları bölgelerde hâkimiyet kurdukları görülmekle beraber, kurulan bu hâkimiyeti ancak halifenin tanınması halinde, “bağımsız devlet” niteliğini almaları söz konusudur. Gazneliler ve Saffariler bu nitelikte emirliklerdi. Kelime olarak “sahip ve malik olmak” anlamına gelen “melik”, Abbasiler döneminde ilk

¹⁸⁷ Orhan F. Köprülü, “Bey”, TDVİA,

¹⁸⁸ Abdülaziz ed-Dürî, “Emîr”, TDVİA

önceleri nisbi bir bağımsızlığa sahip, iktidar sahipleri için kullanılan bir unvanken, XII. yüzyılda bağımsız hükümdarların unvanı haline geldi. Bununla birlikte özellikle Türk-İslam devletlerinde hanedan mensuplarına ve yüksek düzeyli görevlilere sıklıkla “melik” unvanı verildi¹⁸⁹.

Birbirleriyle yaklaşık olarak eş anlamlı bu üç unvanı, Bey, Emîr, Melik” Mengücekoğulları ve Saltuklular hanedanlarında sıkça görmekteyiz. Bu beyliklerin tüm hükümdarları için tarihi kaynaklarda, özellikle de Selçuknamelerde genelde “bey” denilmektedir. Bununla birlikte, Mengüceklerin kurucusu, “Emir Mengücek Gazi” olarak geçmektedir. Onun halefi ve oğlu ise daha çok “Emir İshak”¹⁹⁰ olarak adlandırılıyor. Erzincan Mengücekleri hükümdarı Alaeddin Davud ve Divriği Mengüceklerinin hükümdarları Ahmet Şah¹⁹¹ ile Müeyyet Salih¹⁹² “Melik” unvanı taşıyorlardı. Saltukluların kurucusu Saltuk ve oğlu (aynı zamanda halefi) Ali, “Emîr” ve “Melik” olarak sıkça kaynaklarda ifade edilmektedir¹⁹³.

Emîr, Bey, Melik unvanlarıyla Karasu Havzası’nda hüküm süren Mengücekler ve Saltuklular, hâkim oldukları bölgeleri, tarihi coğrafya olarak, Anadolu’nun birer parçası saymışlardır. Bu konuda da kitabeler bize somut deliller sunmaktadır. Divriği’deki: “Alp Kutluğ Uluğ Hümayun Cabbuğa Tuğrul Tegin Mufahhir-i Âl-i Mengücek Ebü’l-Muzaffer Şehinşah b. Süleyman b. İshak b. Emir Mengücek” kitabesinde (592/1196 tarihli), onun, “Behlevanü’r-Rum ve’ş-Şam ve’l-Ermen” olduğu belirtilmektedir¹⁹⁴. Buradaki behlevan, melik, hâkim anlamındadır. Rum ise giriş bölümünde açıklandığı üzere Anadolu’dur. XI. Yüzyıldan itibaren Türklerin, Müslümanların verdiği Ermeniyeye adını sadece Van Gölü’nün kuzeyi, Murat su çevresi için kullandıkları bilinen bir husustur. Şam tabiri ise şimdiki Suriye özellikle Suriye’nin kuzeyini ifade etmektedir. Dolayısıyla Mengücekler sahip oldukları Divriği, Kemah ve Erzincan yörelerini coğrafi olarak Anadolu (Rum) içinde saymaktaydılar. Aynı durum Saltuklularda da tespit edilmektedir. Erzurum’da, Ebu Mansur b. Melikşah b. Mehmed b. Saltuk kitabesi (593/1197 tarihli) “Melikü’r-Rum ve’l-Ermen ve Diyar-bekr ve Rebia” ifadelerini taşımaktadır. Erzurum ve çevresinin Anadolu’ya dâhil olduğunun en önemli delili şehrin adının kendisidir¹⁹⁵. Müslümanların önceleri Kalikala dedikleri, XI. yüzyılda Türklerle birlikte Erzene’r-Rum (Rum yani Anadolu Erzen’i) veya Arz-ı Rum

¹⁸⁹ Ahmet Güner, “Melik”, TDVİA

¹⁹⁰ Divriği Kale Cami Kitabesi, N. Sakaoğlu, a.g.e., s. 128.

¹⁹¹ “Bilgin, Adaletli Melik”, Kitabesi, N. Sakaoğlu, a.g.e., s. 119.

¹⁹² “Bilgin ve Adaletli Melik”, kitabesi, N. Sakaoğlu, a.g.e., s. 120.

¹⁹³ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 3-13.

¹⁹⁴ T. Baykara, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, s. 50.

¹⁹⁵ T. Baykara, a.g.e., s. 50.

(Anadolu toprağı) denilmiştir. Selçuklu kaynaklarında Mengücek ve Saltuklu hâkimiyetindeki toprakları ifade etmek için çoğu zaman el/il tabiri kullanılmıştır. Bölge, yöre sonraları vilayet anlamına gelen “il” ifadesiyle, esasında bu yönetimlerin mutlak hükümran olmadıklarının vurgulanmaktadır.

Karasu havzasındaki Mengücek ilinin yönetiminde Kemah, Divriği ve Erzincan şehirleri; Saltuk ilinin yönetimindeyse Erzurum şehri başkent olarak kullanıldı. Mengücek ve Saltuklu beyleri başkentlerinde, Selçuklu modelini takip ederek hem kendi hayatlarını sürdürdükleri hem de beyliklerinin idari merkezi olarak kullandıkları saraylar yaptırıldılar. Elbette beylerin sarayları, gerek büyüklük ve mimari açıdan gerekse de teşkilatlanma bakımından mutlak/üst egemen devlet sarayıyla aynı değildi. Fakat N. Sakaoğlu'nun tahmine dayalı ve duygusal ifadesiyle bu beylikler “saraysız” değillerdi¹⁹⁶. Nitekim İbn Bîbî, Mengücekli Melik Fahreddin Behramşah'ın kızıyla Sultan İzzeddin Keykavus'un evliliği münasebetiyle, Erzincan gönderilen Selçuklu elçisine, Behramşah'ın “büyük izzet ve ikramda bulunarak onu devlet-hane'ye (hükümet binası) indirdiğini” kaydetmektedir¹⁹⁷. İbn Bîbî burada doğrudan saray demek yerine “devlethane” tabirini kullansa da hem kendi eserinde hem de diğer kaynaklarda beyliklerin saraylarının olduğuna ilişkin ve doğrudan saray adının kullanıldığı veriler mevcuttur.

Selçukluyu emsal alan beyliklerin saraylarında ve hükümet teşkilatlarında çeşitli makamlar ihdas etmeleri ve görevlendirmeler yapmaları kaçınılmazdır. Ülke savunması şehirlerin idaresi için sübaşılar, kale komutanları, beylere yardımcı olan vezirler, vergileri toplayan memurlar, adli işleri yürüten kadılar v.b. Selçukluda rastlanılan makam ve görevliler Mengücek ve Saltuklu Beyliklerinde de elbette bulunuyordu. Gerek kaynakların yetersizliği gerekse de beyliklerin bu teşkilatlarının Selçuklu kadar tekemmül etmemiş olması, beyliklerin idari yapılarının ayrıntılarını tarihi kaynaklardaki verilerle ayrıntılı sunmamıza engel oluyor. Bununla birlikte, Mengücekli Behramşah'ın Selçuklu Sultanına, kızının çeyizini Kadı Şerefeddin ile gönderdiği İbn Bîbî'de belirtilmektedir¹⁹⁸. Saltuklu beyinin bir veziri elçi olarak görevlendirmesi de kaynaklara yansımıştır. Tarihi kaynakların daha incelikle araştırılması, Mengücekli ve Saltuklu idari kadrolarını ve yapısını daha belirgin olarak ortaya çıkaracaktır.

¹⁹⁶ N. Sakaoğlu, a.g.e., s. 11.

¹⁹⁷ İbn Bîbî, Selçukname, s. 200.

¹⁹⁸ İbn Bîbî, a.g.e., s. 201.

Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleymanşah 1202’de Gürcistan seferi dolayısıyla geldiği Erzurum’da Saltuklu yönetimine son vererek, Saltuk ilini kardeşi Muğiseddin Tuğrulşah’a verdi. Elbistan Meliki olan Tuğrulşah, 1202-1225 boyunca müstakil melik olarak Saltuk ilinde hüküm sürdü. Benzer durum Mengücek ilinde de yaşandı. Alaeddin Keykubad, 1228’de Erzincan, Kemah ve Şarkikarahisar’ı (Şebinkarahisar) doğrudan ilhak ederek, Selçuklu ülkesine kattı. Erzincan’a oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev’i melik, emirlerinden Mübarizüddin Ertokuş’u da ona atabeg tayin etti. Dolayısıyla Karasu Havzasının iki ana bölümünde doğrudan Selçuklu hâkimiyeti tesis edilirken, bölgede idari yapı “meliklik” haline geldi. Meliklik idaresinin esasında beylik idaresinden çok büyük bir farkı yoktur. Selçuklu hanedan mensubu melikler buldukları bölgeleri geniş bir serbestiyet içerisinde ama büyük Sultana bağlı ve onun adına idare ederlerdi. Kendilerine ait divanları, atadıkları görevliler memurlar ve emirleri altında askeri birlikler oluyordu. Bu durum meliklerin uygun şartlar oluştuğunda kendileri tahta geçmek veya yönettikleri sahada bağımsızlık elde etmek için harekete geçmelerine yol açıyordu. Dolayısıyla meliklik olarak idare, Selçuklu için aynı zamanda belirli riskleri de barındırıyordu. Nitekim Tuğrulşah’ın ölümünden sonra melik olarak Erzurum’da idareyi üstlenen oğlu Rükneddin Cihanşah (1225-1230), Sultan Aleddin Keykubad’ın melikliğini elinden alacağı endişesiyle önce Eyyubîlere sonra da Celaeddin Harzemşah’a yanaştı. 1230’da Yassı Çemen Savaşı’nda Harzemşahları mağlup eden Alaeddin Keykubad, süratle Erzurum üzerine giderek, şehre hâkim oldu. Böylece Erzurum ve çevresindeki meliklik idaresi de son buldu ve şehir bir sübaşılık haline geldi. 1237’de Sultan Alaeddin’in ölümü üzerine Erzincan Meliki olan oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev Konya’da Selçuklu tahtına oturunca, Erzincan da bir sübaşılık haline geldi.

Sübaşı¹⁹⁹, “ordu komutanı” demek olup, bir bölgenin askerlerine komuta eden kişidir. Aynı zamanda sübaşı bulunduğu bölgede sultanın naibi durumundadır. Selçuklu dönemi XIII. yüzyıl sübaşılık idari biriminde bir şehir ve bir veya birçok vilayet bulunmaktadır²⁰⁰. Sübaşılığın alt birimi olan vilayet hem bir idari teşkilatı hem de “memleket, yöre” anlamına gelmektedir²⁰¹. Kaynaklarda Selçukluların şehirlere unvanlar verdikleri görülmektedir: Darü’l-celâl (Ululuk Şehri) Erzenü’r-rum (Erzurum), Dârü’n-nasr (Yardıma Mazhar Şehir) Erzincan.

¹⁹⁹ Mücteba İlgürel, “Subaşı”, TDVİA.

²⁰⁰ T. Baykara, a.g.e., s. 54.

²⁰¹ Aksarayî, “Memleket-i Danişmendiye” “Vilayet-i Danişmendiye”.

3.2. Beylikler ve Selçuklular Döneminde Ekonomik Yaşam

XI.-XIV. Yüzyıllar arasında Anadolu'da (Rum'da) ekonomik yaşam üç temel faaliyete dayalı olarak gelişti: Tarım, Sanayi ve Ticaret. Hazırladığımız tez çalışmasında ticarete ayrı bir başlık açtığımızdan, burada tarım ve sanayi üzerinde durulacaktır.

Mengücek ilinde Karasu vadisi boyunca yer alan Erzincan ovası, Tercan ovası ve Çayırılı ovası; Saltuk ilinde yine aynı nehrin suladığı Erzurum ovalarında sulu tarım yapıldığı tarih önce dönemlerden beri bilinmektedir. Türklerden önceki dönemlerde kırsalda bulunan köyler dışında başta Erzincan ve Erzurum olmak üzere şehirlerin çevresinde de özellikle bahçeciliğe dayalı zirai üretim büyük ölçekte yapılmaktaydı. Yerleşik Hıristiyan halk hububat üretiminin yanında meyve-sebze yetiştiriciliği de yapıyordu. Anadolu'ya Türk akınlarının yapılması ve sonrasında Türklerce fethiyle birlikte, Anadolu'da tarımsal faaliyetin büyük yıkım yaşamış olduğuna yönelik yaklaşımlar, kabul edilebilir tarihi verilere dayanmayan kişisel çıkarımlardır. Bu hususta ünlü Doğubilimci C. Cahen'in tespitleri daha önemlidir: "Türkmenler her yeri yakıp yıkmadılar. Büyük olasılıkla daha sonra yararlanacakları meyve bahçelerine zarar vermenin bir yararı yoktu. Bir kere yerleştikten sonra yerleşik tarım alanlarını ve çevresindeki bölgeyi tahrip etmekle göçebelerin bir kazanç sağlamayacağı da açıktır"²⁰². Anadolu'nun Karasu Havzasını yurt tutan ve temel ekonomileri hayvancılığa dayalı Türkmen boylarının, tarımsal yaşamı öldürmesi değil aksine tamamlaması ve daha çeşitlendirmesi söz konusudur. Yerleşik Hıristiyan köylüler ihtiyaç duydukları hayvansal ürünleri Türkmenlerden temin ederlerken, Türkmenler de tarım ürünlerini onlardan temin ediyorlardı. Selçuklu ülkesinin batısında, ikinci Haçlı Seferi sırasında konar-göçer Türkmenlerin, Rum köylülerle olağan bir alışveriş içerisinde bulunmaları Batılı Haçlıları şaşkınlığa düşürmüştü. Aynı durumun Karasu Havzasında da yaşanmış olmasından şüphe etmemek gerekir. Diğer taraftan ülkede tarımsal üretimi canlandırmak için Selçuklu sultanlarının Hıristiyan köylülere vergi imtiyazları tanınması, toprak, tohumluk ve çift sürmek için öküz yardımında bulduklarına dair kaynaklarda bir hayli bilgi bulunmaktadır. Benzer uygulama ve siyasetin Karasu havzasındaki beyliklerde de yaşanmış olmasını düşünmek gerekir. Diğer taraftan beyler ve sultanlar ilk başlarda güvenlik ve askeri gereçlerle daha sonraları da sosyo-ekonomik sebeplerden dolayı Türkmenleri çeşitli yerlere iskân ediyorlar veya iskânı zorunlu tutuyorlardı. İskân edilene ve yerleşik yaşama geçen Türkmenler de hayvancılığın yanında ister istemez tarım yapmak durumunda kalıyorlardı. Türkmen iskânı

²⁰² C. Cahen, s. 112.

da yörede tarım ve hayvancılığın gelişmesine büyük katkı sunmuştur.

Tarım ve hayvancılık dışında madencilik Mengücekli, Saltuklu Beylikleriyle Selçukluların sanayi üretimini çok etkilemiştir. Bayburt yakınlarında olduğu bilinen gümüş madenleri Mengüceklerle Saltuklular arasında zaman zaman el değiştirmiş ve nihayetinde Selçuklu hâkimiyetine geçmiştir. Kumaş, iplik boyama sanayisinin hammaddesi olan şap, Karahisar (Şebinkarahisar) civarında bol miktarda mevcuttu. Yörede ayrıca demir ve bakır madenlerinin işletildiği bilinmektedir.

Karasu Havzasındaki ekonomik faaliyetler, geçim kaynakları, madenler ve sanayi üretimine ilişkin tarihi kayıtlarda dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Ünlü gezgin Marco Polo: “Üç grup insan yaşıyor Türkiye’de. Birincisi Türkmenler, Müslüman ve çoğunluğu dağlık bölgelerde ve ovalarda yaşıyor. Zaten zengin yaylak ve meralar var Anadolu’da. Hayvancılık ve tarımla geçiniyorlar. Çok güzel at yetiştiriyorlar, sığırları da besili ve iyi evsafta. Diğerleri ise Ermeniler ve Yunanlılar. Çoğunluğu kasaba ve şehirlerde yaşıyor. Hemen hepsi de zanaatkâr ve ticaretle uğraşıyor. Diyebilirim ki dünyanın en güzel halılarını bu insanlar dokuyorlar. Çok nefis ipekli ve müslin kumaşlarda dokuyorlar. Erzincan, dünyanın en iyi ve vasıflı kitap cildi burada yapılıyor, halkı zanaatkâr, çeşitli el işleriyle de uğraşıyorlar. Tebriz’e giderken yol üstünde büyük bir kale var: Bayburt. Bu şehir de gümüş madenleriyle ünlü. Yazları doğuda yaşayan göçebe Türk obaları buralara geliyor. Sebebi de şu: İklim yazları çok güzel, hayvanları için de yemyeşil ovalar ve meralar var. Türkler, çoğunlukla yazı bu bölgede geçiriyorlar. Kışın ise iklim çok sert olduğu için Türkler güneye daha ılık bölgelere göç ediyorlar. İşte bu yüzden Türkler kış başında hayvanlarını alıp, bol meralı ve yumuşak iklimli yerlere çekiliyorlar”²⁰³. Marco Polo’nun dikkatini Türkmenlerin hayvancılığı, dokumacılık, zanaatkarlık ve gümüş madenleri çekmiştir. Saltuk ilinin verimli otlakları ve gelişmiş hayvancılığına ilişkin İb ül-Esir’de de bir kayda rastlanılmaktadır. Büyük bir kervana katılan bir tacir, bu kayda göre 1226 yılında Erzurum’dan Tebriz’e 20000 koyun sevk etmişti²⁰⁴. 1318’de Odoric de Pardenone, Trabzon’dan Tebriz’e giderken Artiron olarak adlandırdığı Erzurum’dan geçmişti. Şehrin çok büyük ve zengin olduğunu belirten Odoric, Erzurum’da bütün gıda maddeleri çok bol bulunmaktadır fakat soğuk iklimi dolayısıyla meyve ve şaraba rastlanılmaz²⁰⁵ demektedir. XIV. Yüzyılın ünlü seyyahı İbn Battuta: “Buradan ...Kümiş’e (Gümüşhane) vardık. Burası

²⁰³ Marco Polo Seyahatnamesi, (1990), çev. Filiz Dokuman, c. 1, Tercüman, s.20-21.

²⁰⁴ İbn ül-Esir, XII., s. 179’dan nakleden O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, s. 34.

²⁰⁵ Henri Cordier, (1891), Les Voyages en Asie au XIVe Siècle du Odoric de Pardenone, Paris, s. 5-6.

gayet bakımlı ve büyük bir şehirdir. Burada gümüş madeni var. ... Oradan hareketle Erzincan'a ulaştık. Erzincan bakımlı ve büyüktür. Gayet muntazam ve canlı çarşıları var. Erzencânî diye bilinen nefis kumaşlar dokunur burada. Ayrıca bölgenin bakır madenleri de meşhurdur. Bakırdan çeşitli ebatlarda kap kaçak ve bizim taraflardaki ayaklı çıradanlıklara benzeyen şamdanlar yapılır. Bunlara "beysûs" denildiğini belirtmiştik. Buradan Erze'r-Rum'a (Erzurum) geçtik. Şehri üç ırmak kesiyor. Evlerinin çoğu bağ ve bahçeler arasında bulunuyor"²⁰⁶.

İlhanlı döneminin kaynakları Hamdullah Kazvîni ve Reşideddin'in kayıtları en dikkat çekici olanlarıdır: "Erzincan'da hububat, meyve, üzüm ve pamuk boldur. Şehrin surları yontma taştan olup, Alaeddin Keykubad tarafından inşa olunmuştur. Erzincan vergileri 33 tümen yani 330000 dinar tutuyordu". "Güzelliği ile cennetten bir parça olan Erzincan'da kumaş imalatı ileri, meyveleri bol olup, İlhanlı başkentine, mezkûr vergilerden başka her yıl 200 top kemhâ, 10000 arşın kadife ve 10000 arşın ıskarlat gibi ağır kumaşlar yanında 800 men elma, 200 men kaysı ve 600 men armut gönderiyordu"²⁰⁷. XV. Yüzyılın başlarında Semerkand'a Emir Timur'a elçi olarak giden Clavijo da, eskiden beri Karasu Havzasında canlı biçimde yapılan zirai üretime ve tarıma dikkat çekmektedir: "Erzincan, nehir kenarında olan bir ova üzerinde kurulmuştur. Bu nehir, herkesin bildiği gibi cennetten kaynaklı Fırat nehridir. Şehrin üzerinde bulunduğu ova, geriden bir dağ sırasıyla çevrilmiştir. Etrafta ve her yerde bağlı bahçeli köyler gözükiyordu. Bütün ova, buğday tarlalarıyla, üzüm bağlarıyla doludur. Adım başı güzel bahçelere, verimli tarlalara rastlanır"²⁰⁸.

Bütün bu kayıtlar Karasu Havzasının XI-XIV. Yüzyıllar arasında Türk yurdu haline dönüşmesi döneminde tarım, hayvancılık, madencilik alanlarında canlı bir ekonomik yaşama sahip olduğunun göstergesidir. Bu ekonomik unsurlar temelinde şehirlerde zanaata dayalı yöresel bir sanayinin gelişmiş, dokumacılık, gümüş ve bakır işlemeciliği gibi faaliyetler önemli bir uğraşı ve geçim kaynağı olmuştur.

²⁰⁶ İbn Battuta Seyahatnamesi c. I, s. 417-418.

²⁰⁷ O Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, s. 72.

²⁰⁸ Ruy Gonzales de Clavijo, (2007) Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, çev. Ö. Rıza Doğrul, İstanbul, s. 75.

3.3. Ticaret ve Mali Durum

Karasu Havzası coğrafi olarak kuzey ve güney yönlerindeki dağlar silsilesi dolayısıyla kapalı bir saha olmakla birlikte, Türkistan'dan başlayıp Akdeniz limanlarına ve İstanbul'a ulaşan kadim ticaret yolunun geçtiği önemli bir güzergâhtır. Türkistan ve İran'dan gelen ve tarih boyunca İpek Yolu adıyla bilinen ana kervan yolu, Tebriz üzerinden Doğubayazıt, Erzurum, Aşkale, Tercan, Erzincan, Kemah, Divriği hattını takip ederek Sivas'a ulaşmakta, Kayseri ve Konya üzerinden Batı Anadolu limanlarına, Efes, İzmir'de sona ermekteydi. Sivas veya Konya'dan kuzeyin takip edilmesi durumunda İstanbul'a ulaşılmaktaydı. İpek yolu, Karasu Havzasında, Bayburt-Gümüşhane üzerinden, Trabzon'a uzanan bir yolla Karadeniz coğrafyasıyla birleşiyordu. Sivas üzerinden, bir taraftan Anadolu'nun Akdeniz limanları Ayas ve İskenderun'a diğer taraftan Malatya, Diyarbakır hattıyla Irak'ın Basra körfezine ve Suriye'nin Halep, Şam gibi şehirleriyle Lazkiye, Yafa gibi limanlarına ulaşmak mümkündü. Ayrıca Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya gelen yollar da Erzurum'da İpek Yolu'yla birleşiyordu. Böylece Hazar ve Kafkas ülkelerinin tüccar ve ürünleri de Karasu Havzası'na ulaşıyordu.

XI. Yüzyılda, gerek Anadolu'ya Türk akınları dolayısıyla ve gerekse de Malazgirt Zaferi sonrasında gelişen Türk fetihleri sırasında Doğu Anadolu'nun tamamında ticaretin bir süre sekteye uğraması kabul edilebilir bir tespittir. Fakat 1080 sonrasında Anadolu'nun tamamında olduğu gibi Karasu Havzası ve Doğu Anadolu'da Türk hâkimiyetlerinin tesis edilmesiyle birlikte İpek Yolu üzerinden devletlerarası ticaret çok daha canlı, hem yöresel hem de genel olarak daha kârlı ve faydalı biçimde yapılmış ve gelişmiştir. 1080'den 1242 Moğol istilasına kadar geçen bir buçuk asır boyunca Karasu Havzası'na dışardan bir istila, işgal hareketinin olmaması, Mengücek ve Saltuk illerinde ticaretin gelişmesinde önemli bir etkidir. Bunun yanında Anadolu'daki başta Selçuklular olmak üzere Türk hükümdarların ticaretin güvenli bir şekilde yapılması için izledikleri siyaset ve aldıkları tedbirler hem kaynaklarda hem de modern çalışmalarda sıkça işlenmiştir²⁰⁹. Saltuklu Mama Hatun'un Tercan'da kervansaray inşa ettirmesi beylik yönetimlerinin ticarete verdikleri önemi göstermektedir. Selçuklu örneğini göre inşa edilen kervansarayın yapımında iki önemli amaç vardır. Öncelikle kervanların ve tüccarların güvenliğini sağlamak, ihtiyaçlarını gidermek. İkinci olarak ihtiyaç duyulan ürünlerin yerele ulaşmasını ve yerelde üretilen ürün ve malların

²⁰⁹ C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s. 120-124.

da pazarlanmasını temin etmekte²¹⁰.

Türk hâkimiyeti döneminde Karasu Havzasında bulunan şehirlerin ekonomik ve ticari bakımdan büyük gelişme kaydettikleri, mamur ve zengin oldukları tarihi kayıtlarda özellikle vurgulanmaktadır. Erzurum'da yerleşip ticaret yapan Kazvinli Emir Şemseddin Ömer, Erzurum'daki hayatını şöyle anlatmaktadır: “Hadiselerin tesiri ile kadim vatanımı terk edip ticarete başladım. Erzurum'a gelince türlü nimetlerle dolu ve süslü bir şehir olduğunu gördüm ve cennete benzeyen bu şehirde oturmaya karar verdim. Burada bir ev satın alıp bir müddet bu hoş şehri kendime vatan yaptım ve muradıma uygun günler geçirdim. Mal, kumaş ve birçok servetlere kavuştum. Nihayet Türkistan seferine çıkıp, çok mücevherat ve çeşitli inciler elde ettim”²¹¹. Ordoric, Erzurum'un çok büyük, zengin ve güzel bir şehir olduğunu, Moğollar tahrip etmeseydi daha mamur ve iyi olacağını belirtir²¹². Marco Polo, İbn Battuta ve Clavijo'da da Erzurum ve Erzincan'ın büyüklüğü, gelişmişliği ve zenginliğine dair ifadeler bulunmaktadır.

Karasu Havzasından özellikle kumaş, halı, kilim, bakır eşyalar, hububat, meyve, hayvan ve hayvansal ürünler, şap, gümüş, başta koyun ve at olmak üzere canlı hayvan önemli ihraç mal ve ürünleri oluşturuyordu. Karahisar civarındaki şap madenlerini Latin tüccarlar aldıkları imtiyazlarla, Trabzon limanı üzerinden pazarlıyorlardı²¹³. Batılı tüccarlar Kemah'ın dokuma çadır bezlerini zarif ve ince işçilik ürünü olarak görüyorlardı. El-Ömeri, Anadolu'da hayvan bolluğundan ve ucuzluktan bahsederken İran, Irak ve Suriye'ye kasaplık hayvanların bu ülkeden gönderildiğini kaydediyor. Erzurum'un İran öncesi ilk güzergâh olduğu düşünülürse İran'a canlı hayvan sevkiyatının Saltuk ilinden yapıldığı anlaşılır.

XI-XIV. yüzyıllarda, Erzincan ve Erzurum örneklerinde olduğu gibi şehirlerin imar edilmesi ve halkın adalet ve refah içerisinde yaşaması için beylikler ve Selçuklu devletinin kullandığı gelir kaynakları vardı. Devlet idaresinin doğrudan temin ettiği gelir kaynakları: Tâbi devletlerin ödedikleri yıllık vergiler, savaş ganimetleri, devlet tarafından işletilen madenler ve doğal kaynaklardan sağlanan gelirler, kuşatılan şehirlerden ve esir edilenlerden alınan kurtuluş fidyeleri idi. Bunların dışında halktan alınan vergiler ve tüccarlar ve kervanlardan alınan gümrük ve ticaret vergileri vardı. İlhanlılar döneminde ticari işler için tamga adıyla ayrı bir vergi konulmuştu. Halk vergilendirmede İslami hukuk gereğince

²¹⁰ Kenan Çetin, (2008), Selçuklu Medeniyeti, İstanbul, s. 211-219

²¹¹ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, s. 31.

²¹² Henri Cordier, a.g.e., s. 6.

²¹³ Jordanus, Les Merveilles de l'Asie, (1925), ed. H. Cordier, Paris, s. 100.

Müslim ve gayr-i Müslim olmak üzere iki grupta mütalaa ediliyordu. Müslümanlardan öşür ve zekat gibi vergiler alınırken, gayr-i Müslimlerden haraç ve cizye tahsil edilirdi. Bunların dışında Selçuklu ülkesinde örfi hukuk veya bölgesel nitelikte çeşitli vergiler tahsil edilir veya kaldırılabilirdi. Olağanüstü veya acil durumlarda alınan Avarız, bac gibi ağır vergiler dönemsel nitelikteydi²¹⁴. Tarla ve ağaçlandırılmış alanlardan maddi olarak alınan Kalan, resmi görevlilerin veya davetlilerin yol giderleri için toplanan Nüzul, vilayetlere konulan tarım vergisi Rüsüm-ı Avâmil²¹⁵, şehrin imar işleri için istenilen Rüsüm-ı Şahnegî gibi vergiler vardı²¹⁶.

Mengücek ve Saltuklu Beyliklerinin ekonomik ve mali yaşamı düzenleyen teşkilatları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Fakat Selçuklu mali teşkilatının daha sade bir şeklinin bu beyliklerde mevcut olduğunu kabul etmek gerekir. Beyin divanında hazineden, vergilerin toplanması ve harcamaların yapılmasından sorumlu bir vezir ve vezirin altında vergileri şehir ve köylerden toplayan memurlardan oluşan görevliler çalışıyor olmalıydı. Türkiye Selçuklu Devleti teşkilat olarak çok gelişmiş ve sağlam işleyen bir yapıya sahipti. Devletin bütün mali işleriyle ilgilenen en üst kurum Divan-ı Müstevfi idi. Müstevfi divanı bazen İstifa Divanı olarak da adlandırılmaktadır²¹⁷. Devletin Masraf Hazinesi ve Asıl Hazine olmak üzere iki hazinesi vardı. Gerekli zaman harcamaların yapılması için asıl hazineden masraf hazinesine para aktarımı yapılırdı. Ülke genelinde dönem dönem ve yeni fethedilen topraklarda tahrirler yapılır, yaşayan vergi mükellefleri, arazinin özellikleri, ürünler ve imal edilen mallar, dükkân ve işletmeler kayıt altına alınırdı. Tahrir kayıtları ve iktaların kullanım şartları, özellikleriyle ilgili işler pervane adı verilen görevlinin sorumluluğundaydı. Pervane, Müstevi Divanının üyesi olup bu görevde bulunan Muineddin Süleyman ve Taceddin Pervane devlet yönetiminde baş aktörler olarak Selçuklu tarihinde adlarından söz ettirmişlerdir²¹⁸. Müstevfi'nin şehirlerdeki temsilcisi doğrudan vali veya âmid adlı görevlilerdi. Onlara bağlı olarak, âmil, bâcdâr, muhassıl, mustahric, mutasarrıf, müşfir ve tamgacı adıyla baş tahsildarlar görev yaparlardı ve vergileri kayıt ve emirlere göre toplarlardı.

²¹⁴ E. Merçil, s. 61-64

²¹⁵ Nizameddin Yahya, Erzincan'a geri döndüğünde rüsüm-ı avâmil'in peşine düşmüş ve bu vergiyi alabilmek için halka sert davranmış, kendisine verilmesi gereken 2-3 bin dinar yerine 50 bin dinar toplamıştı, Aksarayı, s. 209-210.

²¹⁶ Ayrıntılar için E. Merçil, (2021), Selçuklularda Vergiler, İstanbul.

²¹⁷ K. Çetin, a.g.e., s. 79.

²¹⁸ İbn Bîbî, a.g.e., c. 446; c. II, s. 14.

3.4. XI-XIV. Yüzyıllarda Karasu Havzası'nda Demografik ve Kültürel Dönüşüm

Türk Ortaçağı öncesinde genelde Doğu Anadolu ve özelde Karasu Havzası'nın Hristiyan-Bizanslı nüfus yapısının İslam-Türk olarak değişmesinde şüphesiz birçok gelişme önemli roller oynadı ve bu değişim uzun bir sürecin sonunda gerçekleşti.

Ermeni ve Hristiyan araştırmacılar bu konuya değinirlerken genelde şöyle bir yaklaşım içerisindedirler: “Türkler Doğu Anadolu'ya yağma, katliam yaparak, şiddet kullanarak hâkim oldular. Hristiyanların önemli bir bölümünü katletmelerine ve zorla göç ettirmelerine rağmen Hristiyanlar bölgede hep çoğunlukta kaldı. Süreç içerisinde yerleşik Hristiyanlardan bazıları Müslüman olsalar da nüfusun çoğunluğu yakın zamanlara kadar Ermeni ve Hristiyan idi. Dolayısıyla bölge demografisinin İslam-Türk şeklinde dönüşmesi, ancak 1915 olayları sonrasında yaşandı”²¹⁹.

Türk araştırmacıların yaklaşımı ise: “XI. yüzyılda başlayan büyük Türkmen göçü ve Türk fetihleriyle Anadolu'ya çok kalabalık kitleler halinde yerleşen Türkler, Hristiyan nüfusu azınlıkta bıraktılar. Üstelik bu göçler fasıllarla yüzyıllar boyunca devam etti. Bünyesinde yerleşik yaşam kültürüne sahip unsurları da barındıran Türk kitleleri ve Türk yönetimleri Hristiyanları asimile etmediler, hoşgörü politikasıyla Hristiyanların varlıklarını azınlık olarak sürdürmelerini sağladılar. Kırsal alanları daha başlangıçta Türk-İslam yurdu haline getiren Türkler arasında yerleşik yaşama geçişin artmasıyla Doğu Anadolu'nu şehirlerinde de demografik ve kültürel olarak Türk-İslam dönüşümü gerçekleştirdi”²²⁰.

Karasu Havzası ve Doğu Anadolu'da, Malazgirt Zaferi öncesindeki dönemde, nüfus yapısı olarak, Hristiyan Ermeni unsurunun en büyük ve baskın grup olduğu aşikârdır. Bununla birlikte bölgede Ortodoks Rum, Hristiyan Gürcü, Süryani, Yahudi, Laz gibi unsurlar da daha az sayıda olmak üzere bulunuyorlardı²²¹. Şunu hatırlamakta yarar vardır ki Ortaçağ dönemine ilişkin istatistiksel, başka bir ifadeyle nüfusun rakamsal durumuna ilişkin güvenilir bir kaynaktan herhangi bir veri çıkarılması mümkün değildir. Kroniklerde geçen ve çoğu zaman metafor içeren, “karınca sürüsü, denizdeki kumlar gibi, çekirge istilasına gibi” deyimler, herhangi bir etnik grubun varlığına ilişkin sadece bizlere bir fikir vermektedir. Ayrıca Karasu

²¹⁹ S. Vryonis, *Küçük Asya'da Ortaçağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*, İstanbul 2020; *Hrant Pasdermadjian, Histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne*, Paris 1964.

²²⁰ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*; M. Şeker, (2006), *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, İstanbul.

²²¹ S. Vryonis, a.g.e., s. 78-79.

Havzası'nın Erzurum Bölümü yani Saltuk İli, VII. yüzyılın ortalarından XI. yüzyıla kadar Müslüman Arap hâkimiyetinde kalmıştır. Bu İslam hâkimiyeti döneminin yöreye demografik ve kültürel etkisini, izlerini de dikkate almak ve bunun mahiyetini ortaya çıkarmak gerekir. Diğer taraftan, Bizans döneminde, Anadolu'nun birçok yöresine olduğu gibi Karasu Havzası'na da, imparatorluğun farklı coğrafyalarından çok çeşitli etnik gruplar, örneğin Slavlar, Mardaitler sürgün edilerek yerleştirilmişlerdir²²². Batılı araştırmacıların hiç dikkate almadıkları, F. Kırzioğlu gibi Türk araştırmacıların özellikle ön plana çıkardıkları, Eskiçağda İskit Ortaçağ'daysa Kıpçak yerleşimlerini unutmamak gerekir. Bu sürgün, iskân veya yerleşmeler, Doğu Anadolu ve Karasu Havzasında demografik yapıyı nasıl etkiledi ve ne gibi sonuçları oldu? Bu konularla ilgili olarak elimizde arşiv kayıtları veya vergi defterleri gibi kaynaklar olmadığından, somut kanıtlara dayanarak izahlar yapabilmek imkânımız yoktur. Fakat az ya da çok bu tür demografik hareketlerin bir iz bıraktığı gerçeğini de ihmal edemeyiz.

X. yüzyılın sonları ve XI. yüzyılın başlarında Doğu'da Bizans ilerleyişi ve XI. yüzyılın ikinci yarısında Türk fetihleri dolayısıyla, Doğu Anadolu'dan kalabalık Ermeni kitlelerinin, Bizans'ın çeşitli yörelerine göç ettirildikleri veya tehcir olundukları da tarihi bir gerçektir. Speros Vryonis eserinde bu gerçeği çeşitli vesilelerle dile getirmektedir: “Bizans, Taron'u (968), Taiq'i (1000), Vaspuracan'ı (1021), Anı'yı (1045-46), Kars'ı (1064) ilhak etti. Bizans'ın doğuya doğru yayılmasına Ermeni prenslerinin, soylularının ve bunların tebaalarının imparatorluk topraklarına büyük göçü eşlik etti”²²³. Bizans'ın marifetiyle Doğu Anadolu'da yapılan Ermeni tehciri ve göçü Rene Grousset tarafından da çeşitli defalar doğrulanmaktadır²²⁴. Doğu Anadolu'ya Türk akınları sırasında ve bunu takiben Malazgirt Zaferi sonrasındaki fetihler boyunca, bazı Ermeni halk gruplarının Türk hâkimiyetini tercih etmeyerek, göç ettikleri gereğini de dikkate aldığımızda, Osman Turan'ın, “Anadolu'nun Hıristiyan nüfus tarafından boşaltıldığı ve ıssız kaldığı, bu boşluğu büyük Türk muhaceratıyla Türkmenlerin doldurduğu” tespitini kabul etmememiz için hiçbir neden yoktur.

Mengücekler ve Saltukluların daha kuruluş aşamasındayken, kırsal kesimlerde demografik olarak konar-göçer Türkmen kitlelerinin baskın ve en kalabalık etnik unsur olduğu bilinen bir husustur. Kentlerde ise uzun zaman boyunca, hatta yüzyıllarca Hıristiyan demografik yapısının baskın kaldığı ve Hıristiyan Ermeni nüfusun çoğunluğu oluşturduğu tarihi gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Marco Polo'nun, XIII. yüzyılın ikinci

²²² S. Vryonis, a.g.e., s. 76-77.

²²³ S. Vryonis, a.g.e., s. 79.

²²⁴ R. Grousset, Ermenilerin Tarihi, s. 510, 540, 555, 567.

yarısında, Erzincan için, “halkın çoğunluğu Ermeni”²²⁵ ifadesini kullanması; XIV. yüzyılın ilk yarısında Anadolu’da bulunan İbn Battuta’nın, Erzincan’da “halkının çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyor”²²⁶ gözleminde bulunması bu hususta en fazla kullanılan tarihi kayıtlardır.

Karasu Havzasındaki ilk Türk beylikleri, bu coğrafyayı yurt yapmak, kendilerine bağlı Türkmen kitlelerine vatan kılmak maksadıyla, o dönemde geçerli olan gelenek ve devletlerle arası hukuka uygun olarak, fethetmişler ve “kılıç hakkı” olarak da fatihler sıfatıyla bölgeyi yönetmeye başlamışlardı. Bu yönetimlerinin kalıcı olabilmesi, amaçlandığı gibi yörenin “yurt-vatan” haline gelebilmesi için Karasu Havzasındaki demografik değişim ve kültürel dönüşüm bir zorunluluk ve beka meselesi olmuştur. Kırsal kesimin demografik yapısının Türk-Müslüman’a dönüşmesi öyle anlaşılıyor ki hızlı ve kısa sürede olmuştur. Karasu Havzası’nı baştanbaşa dolaşmış olan Marco Polo izlenimlerinde Erzincan, Bayburt ve Erzincan gibi bölgelerde konargöçer Türkmenlerin de bulunduğu aktarmaktadır.²²⁷ Türkmenlerin, sadece Karasu Havzasında değil Anadolu’nun genelinde, kırsal alanda nüfus yapısını Türk-İslam demografisi lehine değiştirip, dönüştürdükleri bilim çevrelerinde kabul edilen gerçekliktir²²⁸.

Kırsala hâkim olan Türkmenlerin yerleşik yaşama geçişleriyle birlikte zamanla kentlere de yerleşmeleri ve Müslüman Türk kentlisi haline gelmeleri kaçınılmaz bir vaka olmakla birlikte, bu sürecin bir hayli yavaş ve uzun sürdüğü kabul edilmelidir. Fakat daha Anadolu’nun ilk fetihleri döneminde bu coğrafyaya sadece konar-göçer Türkmenler değil aynı zamanda Türkistan’da kentleşmiş Türk unsurlarının geldiklerini de göz ardı etmemeliyiz. Faruk Sümer’in kıymetli çalışması, tarım, ticaret, kent yaşımı ve zanaatkarlığı bilen, yerleşik yaşamın gereklerini yaşam tarzına dönüştürmüş Türk unsurlarının da Anadolu’ya geldiklerini ortaya koymaktadır²²⁹. Türkler dışında Fars, Tacik, Arap v.s. Müslüman kentli unsurlar da Anadolu’nun Türk Ortaçağında bölgeye gelip, kentlere yerleşmişlerdir. Mengücekliler ve Saltuklu yönetimleri hâkimiyetleri altındaki kentlerde, izledikleri hoşgörü siyasetiyle kentli Müslümanlarla Hıristiyan nüfusu, barış ve huzur içerisinde birlikte yaşamalarını sağlayacak entegrasyonu gerçekleştirirken, kentleri Türk-İslam kültürünün unsurlarıyla imar ederek ve Türk-İslam dini ve sosyal kurumlarını tesis

²²⁵ Marko Polo Seyhatnamesi, (1990), çev. Filiz Dokuman, c. 1, Tercüman, s. 21

²²⁶ İbn Battuta Seyhatnamesi, (2004), c. I, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, s. 418.

²²⁷ Marco Polo Seyhatnamesi, s.20-21.

²²⁸ V. A. Gordlevskiy, (2015), Küçük Asya’da Selçuklular, çev. A. İnan, TTK, Ankara, s. 48-91.

²²⁹ F. Sümer, (1960), “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, Belleten, c. XXIV, Ankara, s. 93-96.

ederek, kentlerde de kültürel dönüşümü sağlamayı başarmışlardır. Daha XII. yüzyılda Saltuklu Melik Gazi döneminde (1102-1145) yapılan Kale Camii, Tepsi Minare gibi eserler ve Mengüceklî Şahinşah döneminde Divriği’de inşa edilen Kale Camii (1180-1181) eş zamanlı olarak ortaya konulan eserlerden iki beyliğin de hemen hemen aynı dönemlerde kent yaşamında kültürel dönüşümde önemli mesafe kat ettiklerini göstermektedir. Mengüceklîlerin hakimiyeti döneminde Erzincan’ı ziyaret etmiş olan Yakut el-Hamevi eserinde şehirde Ermenilerin yanı sıra Müslümanların da bulunduğunu ve Müslüman kesimin şehrin yüksek sınıfını teşkil ettiğini ifade etmektedir.²³⁰ Erzincan ve Mengüceklîlerin asıl merkezi haline gelen Kemah ve Divriği’nin Türk hâkimiyeti öncesi yalnızca siyasi ve dini birtakım olaylar ile anılırken, Türk hâkimiyeti döneminde ortaya konulan ve kültür hayatını canlandıran eserlerden Türkmenlerin önemli bir bölümünün şehir hayatına dâhil oldukları anlaşılmaktadır. 1332 yılında Anadolu seyahatine başlayan seyyah İbn Battuta; Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi Karasu Havzası ve çevresindeki şehirleri görmüş ve buradan önemli bilgiler aktarmıştır. İbn Battuta eserinde, Karasu Havzasındaki kentlerde Ahilik teşkilatının kök saldıığını ve her şehirde Ahilik kurumunun bulunduğunu belirtirken, Erzincan’ı; *“bu ülke dünyanın en güzel memleketi... dünyanın en güzel insanları... en temiz kıyafetli insanlar burada yaşar ve en leziz yemekler burada pişer. Allah’ın yarattığı kullar içinde en şefkatli olanlar buranın halkıdır”* şeklinde betimlemektedir.²³¹ Mengüceklîler tarafından inşa edilen Divriği Kale Camii, Divriği Kalesi, Divriği Sitte Melek Kümbeti ve Darüşşifa gibi günümüze ulaşmış eserler taşıdıkları sanatsal değerlerle, beyliğin ve dolayısıyla Karasu Havzası’nın kültürel yaşamına ışık tutmaktadır.

Saltukluların Erzurum merkez olmak üzere çevresini, Mengüceklîlerin ise Erzincan, Kemah ve Divriği gibi şehirleri mamur hale getirdikleri açıktır. Gerek Saltuklu gerek Mengüceklî mimarileri Büyük Selçuklu sanatının birer Anadolu yansımasıdır.²³² Türkistan’da mevcut olan sanat anlayışının İran geleneği oluşturulan bir karması niteliğindeki bu yaklaşım, Anadolu’da kendine has özelliklerle ortaya konulmuştur. Türk hakimiyetinden kısa süre önce Erzincan’da meydana gelen bir deprem sonucu şehrin büyük oranda yıkılması²³³ ve şehrin Mengüceklî hakimiyetinde adeta yeniden inşa edilişi, Karasu Havzası’nın kültür tarihi açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Saltukluların kültürel hayatının

²³⁰ Yakut el-Hamevi, (1977), s. 150.

²³¹ İbn Battuta, (2004), s. 400.

²³² Osman Gürbüz, (1972), Saltuklular, s. 115-116. vd; Hüseyin Nihal Atsız, Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler II, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi, İstanbul, s. 321.

²³³ Urfalı Mateos, (1987), s. 81-82.

kaynaklara Mengücekliler kadar yansımamış olmasının yegane sebebi Gürcistan'ın giderek büyüyen gücü ve Gürcistan ile beylikler arasındaki mücadelelerde Saltukluların aldığı önemli roldür. Daha çok siyasi ve askeri gelişmeler ile anılmak durumunda kalan Saltuklular başta, merkezleri olan Erzurum'da koydukları eserlerle kültürel zenginliklerini de kanıtlamışlardır. Yukarıda da bahsetmiş olduğumuz Kale Mescidi ve daha sonra inşa edilen Tepsi Minare bu anlamda örnek teşkil etmektedir. Bu iki eser Saltukluların Erzurum ve çevresinde gerçekleştirdikleri demografik değişimin başlangıcının delilidir. Mama Hatun döneminde Tercan'da inşa edilen külliye Saltukluların ulaştığı kültürel seviyeyi göz önüne sermektedir. Avnik ve İspir Kaleleri de yine Saltuklular döneminde inşa edilmiş, önemli eserlerden olmuştur.²³⁴

Karasu Havzası'nın kültürel ve demografik değişimi Saltukluların ve Mengüceklilerin peyderpey Türkiye Selçuklu idaresine girmeleri ile devam etmiştir. Erzurum Meliki ünvanıyla şehrin ve çevresinin yönetimini devralan Muğiseddin Tuğrulşah; İspir'de Tuğrulşah Camii'ni inşa ettirmiştir.²³⁵ Moğol tehlikesine karşı Anadolu'nun savunması için tedbirler alan Sultan I. Alaeddin Keykubad bu anlamda Erzincan ve Erzurum gibi şehirlerde önemli savunma tertibatları oluşturmuştu. Moğol ilerleyişinden kaçarak Azerbaycan'ı merkez edinen Harzemlilerin daha sonraları Türkiye Selçukluları tarafından ortadan kaldırılmasıyla, Harzemli tabiiyetindeki bazı kitlelerin Selçukluların kapsamına girmeleri ve Karasu Havzası'nda iskân edilmeleri yörenin demografik yapısının Türkler ve Müslümanlar lehine değişmesini sağlamıştı. Türkiye Selçuklularının bölgede gerçekleştirdiği girişimlerin daha çok askeri ve siyasi hadiselerle ilişkili oluşu, kaynaklarda bu dönemin kültür hayatıyla ilgili bilgi aktarımını engellemiştir. Türkiye Selçuklularının 1243 yılında Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenilmeleri ve devletin Moğol üstünlüğünü tanınmasıyla, Karasu Havzası da önemli kültürel değişikliklerin yaşandığı bir coğrafya haline gelmiştir. İlhanlılar Döneminde Karasu Havzası başlığı altında aktardığımız siyasi gelişmeleri takiben Erzincan ve Erzurum başta olmak üzere Karasu Havzası, ciddi kalkınma süreçleri geçirmiştir. İlhanlıların, Türkiye Selçuklularına karşı uyguladığı vergi politikalarının dışında, İlhanlı hakimiyetinin doğrudan tatbik edildiği bölge bu anlamda Türkiye Selçuklularına karşı bir üs özelliği de gösterdiğinden Anadolu'nun sayılı zengin bölgeleri arasında yer almıştır. Öyle ki İlhanlıların Anadolu'da hakim oldukları bölgelerden çekilmelerinden sonra Karasu Havzası merkezli bir siyasi yapı olan Eretnalılar, Anadolu'nun içlerine kadar hakim olacaktır. Bu yapının başlangıçta, gücünü doğrudan doğruya Karasu Havzası'ndaki zenginlikten aldığı da muhakkaktır.

²³⁴ Ali Boran, (2002), "Türk Sanatında Kale Mimarisi", Türkler, VII, Ankara, s. 881-882.

²³⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, (1960), "Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi", İstanbul, s. 59.

4. SONUÇ

Türklerin Anadolu'yu vatan haline getirmeleri sürecinin ilk aşamasını teşkil eden Doğu Anadolu'daki hâkimiyet mücadelesi ve burada cereyan eden siyasi ve askeri gelişmeler, bölgenin coğrafi ve iktisadi gerçeklerinden hareketle yeni bir politik kültürün oluşmasını sağlamıştır. Bu yeni kültürün Karasu Havzası'ndaki yansımaları ve burada ortaya çıkan gelişmeleri aktardığımız çalışmamızda, özellikle bölgenin ön plana çıkan şehirleri Erzincan ve Erzurum özelinde değerlendirmelerde bulunduk.

Türk hâkimiyetinden önce Karasu Havzası'nın siyasi görünümü dikkat çekicidir. Bizans Ermenistan'ı olarak tanımlanan Erzincan ve çevresiyle, aristokrat Ermeni ailelerin hâkimiyetleri altında parçalanmış halde bulunan doğu bölgesi birbirinden ayrı siyasi askeri gelişmelere sahne olmuşlardır. Doğu bölümündeki güçlü aristokratik bağlar burada Erzurum gibi büyük bir şehrin ve önemli ticari merkezlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak Karasu Havzası'nın geneli için büyük şehirlerden ve yerleşim birimlerinden söz etmek mümkün değildir. Emevi ve Abbasi mücadeleleri sırasında Karasu Havzası'nın yine doğu bölümü önemli işlevler görmüş ve Bizans'ın doğudaki askeri ve siyasi politikaları Karasu Havzası'nın doğu bölümündeki aristokrat Ermeni prenslikleri ve buradan hareketle gerçekleşmiştir. Karasu Havzası'nın batı bölümü ise daha çok dini ayrılıkçı hareketler ve bu ayrılıkçı hareketlerin etkilediği Ermeni kimliğinin bölgedeki yansımalarıyla muhatap olmuştur. Ermenilerin imparatorluğa ilhak edilmeye çalışılması, Divriği merkez olmak üzere Karasu Havzası'nın da doğrudan etkilenmesine sebep olmuştur.

Karasu Havzası'nın bu ikili siyasi yapısı ancak Türk hâkimiyeti döneminde ortadan kalkmıştır. Burada gerçekleşmiş olan Pasinler Savaşı ile Selçuklular bölgeyle tanışmışlar ve Anadolu üzerindeki askeri hareketliliği yine Karasu Havzası üzerinden şekillendirmişlerdir. Malazgirt zaferinden sonra Erzurum ve çevresinde ortaya çıkan kurulan Saltuklular ve Erzincan'da kurulduktan sonra şubeler halinde Kemah ve Divriği gibi şehirlerde hâkim olan Mengücekliler, Karasu Havzası'nın Bizans ve Ermeni prenslikleri dönemindeki gibi iki ayrı yapı halinde örgütlenmesine benzer halde bulunuyorlardı. Gürcülere karşı Anadolu beyliklerinin üssü olarak vazife gören Saltuklular bu anlamda Karasu Havzası'nın siyasi olarak bir Türk memleketi haline gelmesi sürecinde önemli bir rol üstlenmişlerdir. Gürcistan'ın tarihindeki en parlak dönemini yaşadığı Kraliçe Tamara iktidarında, metbuu olduğu güçler ve Anadolu beylikleriyle ile geliştirdiği ittifak ilişkileri sayesinde Saltuklular, Gürcistan'ın güneye inişini engelleyen unsurlardan biri olmuştur. Anadolu Beylikleri'nin

Gürcistan'a karşı geliştirdiği askeri faaliyetler döneminde Karasu Havzası, başta Doğu Anadolu ve Azerbaycan coğrafyaları olmak üzere Anadolu'nun iç kesimlerinin korunması açısından önemli bir işlev görmüştür. İran, Azerbaycan, Kafkasya ve Anadolu coğrafyaları arasında doğal bir geçiş güzergâhı olan bölge, taşıdığı stratejik konumun değerini bu dönemde bahsi geçen savaşlar döneminde de göstermiştir.

Karasu Havzası'nın batı bölümünde hâkimiyet kuran Mengücekliler ise; Danişmendliler ve Türkiye Selçukluları gibi büyük iki gücün karşısında, askeri ve siyasi hadiselerden uzak halde, ağırlıkla imar ve kültür faaliyetleriyle meşgul olmuşlardır. Bizans İmparatorluğu ile Ermeniler arasındaki dini ayrılıkların merkezi olan bölgenin, imparatorluğun güttüğü sert iç politikalarından sonra oldukça azalmış olan nüfusu ve yine bu sebeplere paralel olarak zayıflayan ticari hacmi ancak Mengücekliler ile düzene girecektir. Bizans İmparatorluğu döneminde kaybettiği istikrarı Mengücekliler hâkimiyetinde bulan bölge, Mengücekliler Fahreddin Behramşah'ın uzun iktidar döneminde ticari ve kültürel olarak en parlak dönemini yaşamıştır. Yine Fahreddin Behramşah döneminde siyasi bağımsızlığını kaybeden Mengücekliler, Türkiye Selçuklularına tabi oldukları süreçte çok daha pasif bir görüntü çizmişlerdir.

Türkiye Selçuklularının idari teşkilatlanması, Büyük Selçukluların bir şubesi olarak ortaya çıkmaları sebebiyle doğrudan bu yapının tekrarı mahiyetindedir. Ancak Anadolu nüfusunun niteliği, arazilerin büyük bölümünün miri olarak değerlendirilmesi, askeri gücün büyük oranda konargöçer Türkmen güçlerinden tedarik edilmesi gibi sebeplere bağlı olarak Türkiye Selçukluları, kendine has bir sentez idari teşkilatlanma ve devlet kültürü oluşturmuşlardır. İktâ usulünün tatbiki, askeri teşkilatın nizamı ve vergilendirme gibi mali konulardaki uygulamalarda Türkiye Selçukluları hâkimiyeti altında bulundurduğu toprakların gerçeklerine göre hareket etmişlerdir. Ortaçağ'da, büyüme hedefinde olan her devlet yapısında görüldüğü gibi Türkiye Selçuklularında da merkezileşme isteği idari teşkilatın da gelişimini etkilemiştir.

Karasu Havzası'nda; Bizans İmparatorluğu-Ermeni ve Mengücekliler-Saltuklu dönemlerinde görülen bölünmüşlük, Türkiye Selçuklularının bölgeyi hâkimiyetleri altında almalarıyla ortadan kalkmıştır. Sultan II. Rükneddin Süleymanşah zamanında gerçekleşen bu durum, Gürcistan'a karşı geliştirdiği askeri seferden sonra Erzurum'un yönetimini iktâ olarak alan Mugiseddin Tuğrulşah döneminde sekteye uğramıştır. Ancak; 1220 yılında Türkiye Selçuklu tahtına geçen I. Alaeddin Keykubad'ın, daha merkezi bir sistem yaratmak adına

giriştiği i politikalar neticesinde Karasu Havzası, Türkiye Selçuklularının doğal bir parçası haline getirilecektir. Doğuda Moğol tehlikesinin belirmesi ve Harzemlilerin Azerbaycan'ı merkez edinerek siyasi varlıklarını bu bölgeye taşımaları ile Karasu Havzası'nın stratejik değeri tekrar yükselecektir. Bölgedeki daha küçük siyasi yapılara ve tabi buldukları merkez kuvvetlere bağlılıkları zayıf olan Türkmen güçleri üzerinde otorite kurmayı başaran Harzemliler, bu anlamda Erzurum'un idaresini elinde bulunduran Cihanşah ve ailesini de etki altına alabilirdi. Türkiye Selçukluları açısından kabul edilemez olacak bu otorite kaybı, Anadolu'nun hemen her bölgesinde konumlanmış halde bulunan Türkmen güçlerinin başka siyasi aktörler etrafında toparlanmasına kadar gidebilecek bir vaziyet yaratabilirdi. Bu sebeple harekete geçen I. Alaeddin Keykubad ilk iş olarak bölgede istikrarı bozan Harzemlileri, yine Karasu Havzası yakınlarında gerçekleşen Yassıçemen Savaşı'nda mağlup ederek saf dışı bırakmıştır. Daha sonra Harzemli güçlerinden arda kalan kuvvetlerle doğuda giderek büyüyen ve Türkiye Selçuklularının bekası için de büyük bir tehdit olan Moğollara karşı bu kuvvetleri Erzurum ve Erzincan gibi merkezin korunması için mühim doğu şehirlerine iskân etmiştir. Moğollara karşı Karasu Havzası'nın tahkim edilmesi sürecinde yalnızca Türkmen ve Harzemli gibi iskân hamleleri değil, kale ve surların tahkimi ve çeşitli savunma tertibatları alınmıştır. Bu hamlelerin Karasu Havzası özelinde artırılmış olması, Türkiye Selçuklu topraklarının en önemli savunma alanlarından birinin Karasu Havzası olmasıdır. Moğolların Kafkasya zerindeki hareketleri, Anadolu'nun Gürcistan sınırlarından gerçekleşebilecek bir saldırıya karşı savunulması açısından önemli bir ipucu vermiş olmalı ki bu anlamda Karasu Havzası olabildiğince savunmaya hazır hale getirilmiştir. Doğu Anadolu'nun güney kısımları ise kurulan ittifaka ve Moğollara karşı geliştirilebilecek bir savunma hattı öngörülerek Eyybilere bırakıldı. I. Alaeddin Keykubad döneminde gerçekleştirilen bu savunma hamleleri, ölümüyle tam olarak tersine dönecek ve oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde, 1243 yılında Kösedağ Savaşı'nda alınan mağlubiyet ile Türkiye Selçukluları karışıklıklarla dolu bir siyasi ve idari sürece gireceklerdir. Bu karışıklık sürecinden Karasu Havzası da oldukça yoğun şekilde etkilenecek, bölgenin en büyük iki şehri olan Erzincan ve Erzurum Moğol kıyımından kurtulamayacaktır. Türkiye Selçukluları kısa süre içerisinde İnan merkezli bir Moğol iktidar odağı haline gelen İlhanlılar'a bağımlı bir siyasi güç olarak Karasu Havzası ile bağını doğal yollarla kaybedecektir. İlhanlı hâkimiyetinin İnan ve Azerbaycan dolaylarında yerleşmesi; ordugah olarak Azerbaycan'ın önemli otlak alanlarından biri olarak Mugan'ı kullanan Baycu Noyan'ın, bu bölgeyi Hülagü Han'a terketmek zorunda kalması ve Karasu Havzası zerine hareket etmesi bölgenin kaderini değiştirecektir. Mugan bölgesi yerine Erzincan merkez olmak üzere Anadolu'nun doğusunda yer alan ovaları ordugh ve askeri

faaliyet alanı olarak kullanacak olan Baycu Noyan böylece Karasu Havzası ve çevresinin hali hazırda oldukça zayıflamış Türkiye Selçuklularından tümüyle koparmış olacaktır.

İlhanlıların, Türkiye Selçukluları üzerindeki hâkimiyetleri zamanla yalnızca vergi odaklı olmuş ve bu durum özellikle vergi tahsildarlarının doğrudan Selçuklu topraklarında görev yapmaları döneminde Anadolu'nun her bölgesinin ticari açıdan ciddi zararlar görmesine sebep olmuştur. Ancak bu dönemde Karasu Havzası, doğrudan İlhanlı egemenliğinde olduğundan nüfus olarak büyümüş ve buna paralel olarak ticari açıdan da oldukça parlak bir dönem geçirmektedir. Köseadağ Savaşı sonrası İlhanlıların Anadolu üzerindeki otoriteleri açısından stratejik bir önem teşkil eden Karasu Havzası, Türkiye Selçuklularının sembolik siyasi varlığında Moğollar açısından eski önemini yitirmiştir. Dolayısıyla bölge İlhanlıların hâkimiyetindeki diğer şehirlerde görüldüğünden farklı bir görünüm sergilememiştir. Türkiye Selçuklu idaresindeki şehirlere nazaran çok daha müreffeh bir görüntü veren Karasu Havzası şehirleri, İlhanlı ve Türkiye Selçuklularının bölgedeki hâkimiyetlerinin sonlanmasından sonra da önemli siyasi aktörlere merkez olarak hizmet verebilmiştir.

XI - XIV. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'nun bütünü için ele alabileceğimiz demografik ve kültürel dönüşüm Karasu Havzası için de geçerli olmuştur. Ancak daha önce ısrarla altını çizdiğimiz aristokratik bağlar, Karasu Havzası şehirlerinde hatırı sayılır bir Ermeni nüfusun yaşamasını ve kültürel olarak bu bölgede varlıklarını devam ettirmelerini sağlamıştır. Bu aristokratik bağlar zamanla önemini kaybetmiş olsa da Ermeni nüfusunun özellikle büyük yerleşim yerlerindeki ağırlığını hissetmek mümkündür. Elbette bu durumun ortaya çıkmasında bölgede iskân olunan Türk kitlelerinin büyük çoğunluğunun konargöçer olmasının büyük etkisi vardır. Şehirlerde bulunan Türkler ise daha çok seçkin sınıfı ifade ediyorlardı. Mengücekli ve Saltuklu beylikleri döneminde Türk kitlelerinden hangilerinin konargöçer yaşamı devam ettirdiği, hangilerinin yerleşik düzene geçtiklerine dair bir tarihi vesika bulunmadığından bu konu hakkında doyurucu yorumlarda bulunmak mümkün olmamaktadır. Ancak Mengücekli ve Saltuklu beyliklerinin hâkimiyetleri altında tuttıkları dar alanlarda ortaya koydukları imar faaliyetleri ve özellikle Mengücekli Divriği, Kemah gibi merkezlerde oluşturdukları kültürden burada yerleşik kentli hayata dayalı bir Türk kültürü olduğunu rahatlıkla söyleyebilmekteyiz. Bu anlamda gerek Mengücekli ve Saltuklu beylikleri gerek Türkiye Selçukluları, Karasu Havzası'nın demografik ve kültürel anlamda bir Türk yurdu haline gelmesi için önemli eserler meydana getirmişlerdir.

5. KAYNAKLAR

- Abdülaziz ed-Dürî, (1995) “Emîr”, TDVİA.
- AKA, İ. “Aksarayî Kerimüddin” DİA, Diyanet Vakfı Yayınları.
- AKSARAYİ K. (2000) “Müsameretü'l Ahbar”, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ALTINLI İ. E, (1966), “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi”, İ.Ü Fen Fakültesi Jeoloji Enstitüsü. MTA Dergisi 66. İstanbul.
- ANONİM SELÇUKNAME (2014) “Tarih-i Âl-i Selçuk”, çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara.
- ATEŞ E. (2017) “Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXII/2.
- ATSIZ H.N. (1972) “Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler II”, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi, İstanbul.
- ATTALEİATES M. (2008) “Tarih” çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- AVCI C. (2003) “İslam-Bizans İlişkileri”, Klasik Yayınları, İstanbul.
- AY R. (2002) “XIII.- XIV. Yüzyıl Anadolu'sunda Kentsel Yönetim ve Kent Toplumunda Otorite İlişkileri” Tarih Araştırmaları Dergisi, XX/32, Ankara.
- AZİMİ, (1988) “Tarih”, çev. Ali Sevim, “Azimi Tarihi Selçuklulara Ait Bölümler”, Ankara.
- BAYKARA, T. (1976), “Türkmenia-Türkmen Ülkesi”, Atsız Armağanı, İstanbul.
- BAYKARA, T. (1988) “Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I – Anadolu'nun İdari Taksimatı”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- BELAZÜRİ (2013) “Fütûhu'l Büldân”, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul.
- Bernadette Martin-Hisard (2018), Anadolu ve Bizans Doğusu, “Bizans Dünyası, Bizans İmparatorluğu (641-1204)” çev. Aslı Bilge, (edt. Jean-Claude Cheynet), İstanbul.

- BEYGU, A.Ş. (1936), ‘‘Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri’’, İstanbul.
- BİNGÖL, A. (2013), ‘‘Hurrilerin Siyasi Organizasyonları’’, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 16, Sayı 1, Erzincan.
- BORAN A. (2002) ‘‘Türk Sanatında Kale Mimarisi’’, *Türkler*, VII, Ankara.
- BROSSET, M.F (2003), ‘‘Gürcistan Tarihi’’, çev. Hrant. D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, Ankara.
- CAHEN C. (2000) ‘‘Osmanlılardan Önce Anadolu’’ çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- CEYLAN, A. (2015), ‘‘Ermenilerin Anadolu’daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler’’, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, c. 5, Sayı 10, Temmuz.
- CHEYNET J.C (2020) ‘‘Manzikert Askeri Bir Başarısızlık mı?’’ çev. Murat Keçiş, İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi 72, İstanbul.
- CLAVİJO, R.G. (1993), ‘‘Anadolu, Orta Asya ve Timur (Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo’nun Seyahat ve İzlenimleri), trc. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul.
- CORDIER, H. (1891), *Les Voyages en Asie au XIVE Siècle du Odoric de Pardenone*, Paris.
- CÜVEYNİ A.A.M (2013), ‘‘Tarih-i Cihangüşa’’, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay. Ankara.
- ÇETİN, K. (2008), ‘‘Selçuklu Medeniyeti’’, İstanbul.
- DEMİRKENT I. (1998) ‘‘Heraklios’’, DİA, XVII, İstanbul.
- DİKİCİ R. (2007) ‘‘Şu Bizim Bizans’’, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- EBUL FARAC, (1950) ‘‘Tarih’’ çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK Yay, c.2, Ankara.
- ERDEM İ. (2003), ‘‘Türkiye Selçuklu-İlhanlı Ticaret İlişkileri ve Sonuçları’’, Tarih Araştırmaları Dergisi, 22 (33).
- ERZEN, A. (1992), ‘‘Doğu Anadolu ve Urartular’’, Ankara.

- ESTERABADÎ, (1990) ‘‘Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)’’ çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- EYİCE S. (1971) ‘‘Malazgirt Savaşını Kaybeden İmparator Romanos Diogenes (1068-1071)’’, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- FAYDA M. (1990) ‘‘Allahın Kılıcı Halid bin Velid’’ Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- GEYİKOĞLU H. (1992) ‘‘Doğu Anadolu’da Harzemşahlar’’, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- GORDLEVSKİ V. (1988) ‘‘Anadolu Selçuklu Devleti’’, çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara.
- GÖKSU E, (2009) ‘‘Kösedağ Savaşı (1243)’’, Tarihın Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, II.
- GÖKSU E. (2009) ‘‘Türkiye Selçuklularında İkta’’, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 26.
- GÖKSU E. (2010) ‘‘Türkiye Selçuklularında Ordu’’, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- GROUSSET R. (2005) ‘‘Başlangıcından 1071’e Kadar Ermenilerin Tarihi’’, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- GÜNALTAY, M.Ş (1991), ‘‘İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler’’, haz. Yüksel Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul.
- GÜNER, A. (2004), ‘‘Melik’’, TDVİA.
- GÜNEŞ C. (2018) ‘‘Bizans Anadolu’sunda Askeri ve İdari Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)’’, Muğla.
- GÜRBÜZ O. (2002) ‘‘Saltuklular’’, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- HALDON J. (2007) ‘‘Bizans Tarih Atlası’’, çev. Ali Özdamar, Kitap Yay. İstanbul.
- Heredotos, (1983), ‘‘Herodot Tarihi’’, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul.

- HONİGMANN E. (1970) ‘‘Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı’’, trc. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- İbn Battuta, (2004) ‘‘İbn Battuta Seyahatnamesi, I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İbni Arabşah, (2012), ‘‘Acâibu’l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)’’, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- İBNİ BİBİ, (1996) ‘‘El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçukname), çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İbnü’l Esir, (1987), ‘‘el-Kâmil fi’t-târîh’’, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul.
- İbnü’l Ezrak (1992), ‘‘Meyyâfârikîn ve Âmîd Tarihi (Artuklular Kısmı)’’, çev. Ahmet Savran, Erzurum.
- İLGÜREL, M. (2009), ‘‘Subaşı’’, TDVİA.
- JANSKY H. (1950) ‘‘Alaeddin Keykubad’ın Emniyet Politikası’’, Z. Velidi Togan’a Armağan, İstanbul.
- Jordanus, (1925), ‘‘Les Merveilles de l’Asie’’, ed. H. Cordier, Paris.
- KAFESOĞLU İ. ‘‘Malazgirt Muharebesi’’ DİA, VII.
- KARAKUŞ B. (2018) ‘‘İmparator Herakleios Döneminde Bizans (610-641)’’, Yüksek Lisans Tezi, Van.
- KARST, J. (1931), ‘‘Die Vorgeschichtlichen Mittelmeervölker’’, Heidelberg.
- KAYA, M.A.(2018), ‘‘Anadolu’da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı’’, CEDRUS, c. 6.
- KAZGAN, G. (1964), ‘‘Doğu ve Güney-Doğu Anadolu’nun Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma’’ İ.Ü İktisat Fakültesi Mecmuası XXIV/1-2, Ekim-Mart, İstanbul.
- KAZVİNİ, M.K (2018), ‘‘Tarih-i Güzide’’, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- KEÇİŞ M.- GÜNEŞ C. (2018) ‘‘Bizans’ın Anadolu’daki Yeni Düzeni:Thema Sistemi’nin Ortaya Çıkışı ve Problemler’’, Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, Güz, cilt.19, sayı:43, Muğla.
- KELEŞ E. (2017) ‘‘İlhanlılar Döneminde Van Gölü Havzası’’, Doktora Tezi, Malatya.
- KINAL F. (1987) ‘‘Eski Anadolu Tarihi’’, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KIRZIOĞLU, F. (1992), ‘‘Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar’’, TTK Basımevi, Ankara.
- KONUĞÇU, E. (1992), ‘‘Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum’’, Ankara.
- KONUĞÇU, E. (2010), ‘‘Sınırdaki Erzurum’’, Atatürk Dergisi, Erzurum.
- KONYALI İ.H. (1960) ‘‘Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi’’, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ O.F, ‘‘Bey’’, TDVİA.
- Ksenophon (1984), ‘‘Anabasis, (Onbinlerin Dönüşü)’’, IV-III, çev. Tanju Gökçöl, İstanbul.
- Marco Polo (1990) ‘‘Marco Polo Seyahatnamesi’’, çev. Filiz Dokuman, c. 1, Tercüman Gazetesi, İstanbul.
- MERÇİL, E. (2021), ‘‘Selçuklularda Vergiler’’, İstanbul.
- MESUDİ (2004) ‘‘Muruc ez-Zeheb’’ çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, (1995), ‘‘Câmiü'd-Düvel (Osmanlı Tarihi 1299-1481)’’, çev. Ahmet Ağırakça, İnsan Yay., İstanbul.
- OCAK A.Y, (2011) ‘‘Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü’’, Dergah Yayınları, İstanbul.
- OSTROGORSKY G. (1986) ‘‘Bizans Devleti Tarihi’’, çev. Fikret Işıltan, TTK Basımevi Ankara.
- ÖZAYDIN A. (Abdülkerim Özaydın, ‘‘Saltuklular’’, DİA, c.36.

- ÖZAYDIN, A. ‘İbnü’l Esir İzzeddin’, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÖZEN F. (2016) ‘İlhanlılar Devrinde Erzurum’, Ankara Üniversitesi, DTCF Dergisi 56.2, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T. (1961), ‘Altıntepe Kazıları-Excavations at Altıntepe’, Belleten, 98.
- ÖZGÜDENLİ, O.G (2011), ‘Târîh-i Cihângüşâ’ DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, XL.
- ÖZTÜRK E. (2020) ‘Bizans Döneminde Anadolu’da Yaşayan Ermeniler’, Ürezin Yayınları, İstanbul.
- PEHLİVAN, M. (1991), ‘Daya(e)ni/Diau(e)hi’ , Erzurum.
- PİYADEOĞLU C. (2013) ‘Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal’, Türkiyat Mecmuası, C.23/Güz, İstanbul.
- RAMSAY W.M (1960) ‘Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası’, çev. Mihri Pektaş, İstanbul.
- REŞİDÜDDİN F. (1999), ‘Camii’t Tevârih Zikru Tarih-i Âli Selçuk’, II, neş. Ahmed Ateş, Ankara.
- SAKAOĞLU, N. (1971), ‘Türk Anadolu’da Mengücekoğulları’, Milliyet Yayınları, Ankara.
- SARAÇOĞLU H. (1956), ‘Doğu Anadolu’, Maarif Basımevi, İstanbul.
- SAVRAN, A. ‘İbnü’l Ezrak el- Fârîkî’, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları.
- SEVİM A- MERCİL E. (1995) ‘Selçuklu Devletleri Tarihi- Siyaset, Teşkilat ve Kültür’, TTK Yayınları, Ankara.
- SEVİM A. (1972) ‘Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları’, Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Strabon, (1975), ‘Geographika’, XII-XIII-XIV, Paris.
- SÜMER F. (1971) ‘Saltuklular’, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, Ankara.
- SÜMER F. (1990) ‘Anadolu’da Moğollar’, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- SÜMER F. (1990) ‘‘Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Beylikleri’’, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SÜRYANİ M. (1944) ‘‘Süryani Michael Vekayinamesi’’, çev. Hrant D. Andreasyan, c.2, Ankara.
- ŞAHİN T.E, (2014) ‘‘Hayaşa Bölgesi Tarihi I’’, Berkant Yayınları, Ankara.
- TANERİ A. (1977) ‘‘Celalü’ d-din Harizmşah ve Zamanı’’ Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TELLİOğLU İ. (2014) İbrahim Telliogđlu, ‘‘Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu’nun Fethi’’, Türk-Ermeni Külliyyatı, c.2, Ortaçağ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- TOKSOY A. (1998) ‘‘Akşehir-i Erzincan’’, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 10, Erzurum.
- TUNCEL, M. (1993) ‘‘Fırat’’, TDVİA, İstanbul.
- TURAN O. (1948), ‘‘Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri’’, Belleten Dergisi, XII, (47), Ankara.
- TURAN O. (1971) ‘‘Selçuklular Zamanında Türkiye’’, Turan Neşriyat, İstanbul.
- TURAN O. (1980) ‘‘Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi’’, Nakışler Yayınevi, İstanbul.
- TURAN O. (1993) ‘‘Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi’’, Ötüken Neşriyat, Ankara.
- TURAN O. (2009), ‘‘Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti’’, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- UÇAR Ş. (1990) ‘‘Anadolu’ da İslâm-Bizans Mücadelesi’’, İşaret Yayınları. İstanbul.
- Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162), (1962) (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara.
- UYANIK Ö.F (2020) ‘‘Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes (1068-1071), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

- UYUMAZ E. (2003) ‘‘Sultan I. Alaeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi’’ (1220-1237), Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara.
- UZUNÇARŞILI İ.H (1988) ‘‘Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal: Büyük Selukiler, Anadolu Selukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış’’ TTK Yayınları, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İ.H (1984) ‘‘Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri’’, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÜNSAL, V. (2006), ‘‘Karaz Kültürünün Kuzey Sınırları’’, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 16.
- ÜREMİŞ A. (2001) ‘‘Türkiye Selçukluları’nın Doğu Anadolu Siyaseti’’, (Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Yakut el-Hamevi, (1977) ‘‘Mucemu’l Buldan’’, c.1, Beyrut: Dr- Sadr.
- YAZICI, T. (1995), ‘‘Esterabadı’’, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- YAZICIZADE ALİ, (2009) ‘‘Tevarih-i Ali Selçuk (Selçuklu Tarihi)’’, nşr. Abdullah Bakır, İstanbul.
- YILDIZ H.D (1994) ‘‘Ecnâdeyn Savaşı’’ DİA, X, İstanbul.
- YILMAZ S. (2005) Saim Yılmaz, ‘‘Anadolu’da Abbasi-Bizans Mücadelesi (132-193-750-809)’’ Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. İstanbul.
- YİğİT A. (1996) Ali Yiğit, Türkiye nin Doğu Bölgelerinin Yeniden Belirlenmesi Hakkında Düşünceler, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , vol.8, Elazığ.
- YİNANÇ M.H. (1934) ‘‘Türkiye Tarihi:Selçuklular Devri I, Anadolu’nun Fethi’’, Akşam Basımevi, İstanbul.
- YÜCESOY H. (2001) ‘‘Kadisiye Savaşı’’, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, XXIV.
- ZONARAS, I. (2008), ‘‘Tarihlerin zeti’’, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.